

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

Освітня програма «Дошкільна освіта»
Спеціальність 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ
ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ЗДО І СІМ'Ї

Гриценко Лілії Віталіївни

Науковий керівник:

Пісоцький О.П., к. психол. наук, доцент кафедри
дошкільної освіти

Рецензенти:

Матвієнко С.І., к. пед н., доцент кафедри дошкільної
освіти Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя,

Пихтіна Н.П., к. пед н., доцент кафедри дошкільної
освіти, Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя.

Допущено до захисту: Протокол № 5 від 13.12. 2021 р.
Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Кононко О.Л., д. псих. н., професор

Ніжин – 2021

Анотація. Тема магістерської роботи «Педагогічні умови формування моральних ставлень дітей дошкільного віку в ЗДО і сім'ї» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях. Результати вивчення представлені у трьох розділах роботи. На теоретичному рівні обґрунтована проблема формування моральних ставлень дітей 5-6 років, зокрема: проаналізовано стан вивчення питання особливостей морального розвитку дітей старшого дошкільного віку у психолого-педагогічних дослідженнях; здійснено огляд та відповідну аналітичну роботу над джерельною базою з вивчення особливостей формування моральних ставлень старших дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї.

Для розв'язання емпіричних завдань дослідження, розроблена програма й методика констатувального, формувального й контрольного етапів педагогічного експерименту. Розроблені критерії, показники сформованості моральних ставлень і їх зміст у старших дошкільників та схарактеризовані їх рівні, на основі виділених педагогічних умов розроблено програму оптимізації морального розвитку та етичних ставлень старших дошкільників в умовах ЗДО і сім'ї.

Ключові слова: моральне виховання, морально-етичний розвиток, моральні ставлення дітей 5-6 років, моральні цінності, освітнє середовище ЗДО, виховне середовище сім'ї.

Annotation. The topic of the master's thesis "*Pedagogical conditions for the formation of moral attitudes of preschool children in health and family*" was studied at the theoretical and empirical levels. The results of the study are presented in three sections of the paper. At the theoretical level, the problem of forming moral attitudes of children aged 5-6 years is substantiated, in particular: the state of studying the features of moral development of older preschool children in psychological and pedagogical research is analyzed; a review and corresponding analytical work on the source base for studying the features of forming moral attitudes of older preschoolers in the conditions of preschool education and family. To solve the empirical problems of the study, a program and methodology of the ascertaining, forming and control stages of the pedagogical experiment have been developed. Criteria, indicators of the formation of moral attitudes and their content in older preschoolers are developed and their levels are characterized, and programs are developed based on the selected pedagogical conditions.

Keywords: moral education, moral and ethical development, moral attitudes of children aged 5-6 years, moral values, educational environment of health, educational environment of the family.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ВИСХІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯУ ДІТЕЙ 5-6 РОКІВ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ У ЗДО ТА СІМ'Ї	9
1.1. Наукові підходи до проблеми моральних ставлень особистості: теорії, основні складові, структура, зміст феномену.	9
1.2. Становлення моральних ставлень у період дошкільного дитинства.15
1.3. Визначальні фактори становлення моральних ставлень дошкільників у ЗДО і сім'ях вихованців.21
Висновки до розділу 1.29
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ У ДІТЕЙ 5-6 РОКІВ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ В ЗДО І РОДИНАХ ВИХОВАНЦІВ	30
2.1. Методика та процедура констатувального експерименту..30
2.2. Аналіз експериментальних даних і виділення рівнів сформованості у дітей 5-6-річного віку моральних ставлень.37
2.3. Особливості впливу вихователів і батьків на процес формування у дітей 5-6 років моральних ставлень.45
Висновки до розділу 2.50
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ОПТИМІЗАЦІЇ ВИХОВАННЯ У 5-6-РІЧНИХ ДІТЕЙ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ В УМОВАХ ЗДО І СІМ'Ї	51

3.1. Організація формувального експерименту.	
.51	
3.2. Програма вдосконалення процесу виховання моральних ставлень дітей 5-6 років.	57
3.3. Контрольний етап формування п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень.	64
Висновки до розділу 3.	69
ВИСНОВКИ.	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.	75
ДОДАТКИ.	80

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогодні українська держава гостро відчуває потребу в особистості, здатної до активних дій, до виявлення свідомого ставлення до суспільних процесів, світових і національних цінностей, прояв власної моральної позиції у процесах державотворення. Така особа має володіти високорозвиненою культурою моралі, вагомою складовою якої вважаються моральні ставлення. Саме тому головний акцент робиться на вихованні підростаючої дитини. Особливо актуальним означене питання стає у періоді старшого дошкільного віку, оскільки тут відбувається активне засвоєння етичних норм, відбувається їх диференціація та формується свідоме ставлення дошкільників до цінностей і моральних категорій.

Моральне виховання дітей 5-6 років потребує узгодження зусиль дошкільного закладу та родини, які в цілому визначають його зміст й ефективність. Відповідно, воно має ґрунтуватися на досягненнях науки, гуманістичних положеннях, передовому педагогічному досвіді, сучасних технологіях розвитку й виховання особистості, визнаних педагогічною спільнотою.

Проблема морального становлення людини здавна цікавила дослідників: філософів, психологів, педагогів. Зокрема окремі аспекти означеного питання досліджували Г. Сковорода, М. Бердяєв, В. Духнович, М. Драгоманов, І. Зязюн та ін. У психологічній науці інтерес до процесу морального розвитку у різний час виявляли Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Петровський, Л. Божович, Д. Ніколенко, Г. Костюк, О. Кононко, І. Кон, Ю. Приходько, В. Мухіна, Б. Волков, Т. Титаренко, Ж. Піаже, Л. Кольберг, А. Бандура та ін. Моральне виховання та моральні ставлення підростаючої особистості вивчалися педагогами: П. Блонським, А. Макренком, С. Шацьким, В. Сухомлинським,

Ю. Бабанським, В. Бондарем, Д. Джолою, О. Богдановою, М. Нікандровим, Н. Кудикіною, Л. Нестеренко, А. Караковським та ін.

У сучасних наукових доробках І. Беха, М. Боришевського, А. Богущ, В. Білоусова, Н. Гавриш, О. Кононко, О. Штихалюк, О. Романченко та ін. вивчається процес виховання моральних ставлень на початкових етапах формування особистості, зокрема дітей 5-6 років, у контексті особистісно орієнтованого підходу, гуманістичних положень і взаємодії ЗДО та сім'ї.

О. Штихалюк так визначає це поняття: *моральне ставлення* – це елемент етичної вихованості, який відображає соціальні стосунки у соціумі, зміст існуючих моральних норм і цінностей суспільства; це свого роду суспільні відносини, що притаманні людям під час спільної моральної діяльності і належать до практичних аспектів спілкування між індивідами.

На сьогодні у науці, моральні ставлення – це особливий вид взаємозв'язку між людьми, певна активність під час моральної поведінки, вчинків. Вони з'являються на межі дошкільного і молодшого шкільного віку й активно розвиваються у дитини 5-6(7) років, тобто у старшому дошкільному віці. Вони відображають існуючі форми суспільної моралі, цінності, моральні ідеали, уявлення про моральні вчинки і риси моральної особистості. Основою моральних ставлень є моральна свідомість, основними компонентами якої є знання, моральна самооцінка дитини. Ці компоненти набувають якісно нових форм у дітей старшого дошкільного віку.

Проте, на нашу думку, означена проблема досліджена недостатньо, що й обумовило вибір нами теми магістерського дослідження: **«Педагогічні умови формування моральних ставлень дітей дошкільного віку в ЗДО і сім'ї»**.

Мета дослідження: обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови та методи формування моральних ставлень дітей 5-6-річного віку в ЗДО і сім'ї.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати основні наукові підходи до проблеми моральних ставлень.

2. Виявити особливості становлення моральних ставлень у період дошкільного віку та чинники їх розвитку в означеному віковому періоді.
3. Експериментально з'ясувати рівні сформованості моральних ставлень у 5-6 річного віку.
4. Розробити та перевірити експериментальним шляхом програму оптимізації виховання моральних ставлень дітей 5-6 років в умовах ЗДО та сім'ї.

Об'єкт дослідження: формування моральних ставлень дітей 5-6 років в умовах ЗДО та сім'ї.

Предмет дослідження: педагогічні умови та методи формування моральних ставлень дітей 5-6 років у середовищах ЗДО й сім'ях вихованців.

Гіпотеза дослідження. Ефективність виховання моральних ставлень дітей 5-6 років суттєво покращиться за рахунок дотримання наступних педагогічних умов:

- надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку;
- сприяння реалізації можливостей у вправляння старших дошкільників у моральній поведінці, у ситуаціях морального вибору;
- оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років.

Методи дослідження:*теоретичні* (аналіз наукових джерел, синтез, узагальнення, моделювання, систематизація); *емпіричні* (спостереження, бесіда, анкетування, проєктивна техніка *Сходинки*, педагогічний експеримент, лекції, консультування, складання пам'яток, спільні виховні заходи з сім'ями); *методи кількісної та якісної обробки результатів*.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягає у тому, що уточнено зміст поняття «формування моральних ставлень дітей 5-6 років»; розширено та доповнено зміст понять «моральна культура»; «моральне виховання старшого дошкільника», «моральний розвиток дитини 5-6 років», «моральні цінності»; уточнено критерії, показники та рівні сформованості у

дітей 5-6 років моральних ставлень; розроблено та апробовано систему роботи з вдосконалення формування моральних ставлень старших дошкільників у освітньому процесі дошкільного закладу та сім'ї, удосконалено педагогічні форми та методи впливу на старших дошкільників в означеному напрямку.

Апробація результатів дослідження. Взято участь у конференціях:

1. Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку (23 жовтня 2020 р., м. Ніжин, НДУ ім. Миколи Гоголя).
2. Сучасна дошкільна освіта у наукових пошуках студентської молоді (22 червня 2021 р., м. Ніжин, НДУ імені Миколи Гоголя).
3. Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку (26 жовтня 2021 р., м. Ніжин, НДУ ім. Миколи Гоголя).

Наукові статті:

1. Гриценко Л. В. Проблема моральних ставлень дітей дошкільного віку у теоріях вітчизняних і зарубіжних науковців. *Сучасна дошкільна освіта у наукових пошуках студентської молоді* / Збірник наукових статей студентів спеціальності «Дошкільна освіта» / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 41 - 47.
2. Гриценко Л. В. Проблема моральної культури дітей дошкільного віку: до питання морального становлення особистості. *Збірник наукових статей учасників Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції студентів, магістрів та молодих науковців "Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку" (26 жовтня 2021 року)* / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 56 - 62.

Структура роботи: магістерська робота складається зі змісту, вступу, трьох розділів із підпунктами, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи 87 сторінок, основного тексту – 70 сторінок, список використаних джерел вміщує 69 найменувань, додатків 5 на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ВИСХІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДІТЕЙ 5-6 РОКІВ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ У ЗДО ТА СІМ'Ї

1.1. Наукові підходи до проблеми моральних ставлень особистості: теорії, основні складові, структура, зміст феномену

1.1 Проблема моральних ставлень лежить у площині найбільш актуальних питань, пов'язаних з особливістю. Так, П. Гуревич зазначає, що у той момент, коли особа починає виявляти себе і власне ставлення щодо інших осіб, використовуючи при цьому всі доступні їй способи людських стосунків, розпочинається соціалізація [17,с.266]. Як бачимо, досліджуване явище аналізується у контексті привласнення соціального досвіду особистості, сфери соціальних стосунків і, власне, особистості як соціальної істоти.

Власне прикметник до слова ставлення, наголошує на бік моралі, яка у сучасній науці трактується як висхідні положення та норми поведіння людей у спільноті [45, с.325]. Відмітимо, що ця категорія належить до етики, який уточняється сутність феномену: сукупність знань, правил та оцінок, призначення яких полягає у регулюванні етичної складової поведінки осіб [66, с.399]. У цьому описі її компонентами розглядається - активність та стосунки між людьми етичного змісту, а також моральна свідомість.

З психологічної точки зору явище моралі розглядається не лише зі сторони певних правил поведіння, але й з боку ставлення однієї особи щодо іншої. О. Власова, розвиваючи свою думку, виділяє певний особистісний регулятор, який виконує функцію контролю як за етичними орієнтирами так і за ставлення до інших через їх призму. Таким утворення, на її думку є совість, яку дослідниця розуміє як динамічну оцінку людиною себе, що базується ціннісних

орієнтирах прийнятих у соціумі [14, с.233]. Отже, ставлення до інших, як власне й до себе визначається через совість, що є особистісним утворенням, суть якого полягає у оцінюванні себе чи інших осіб, тобто самооцінки.

Проте це єдиний погляд на досліджуване явище. Так А. Петровський наголошує на тому, що особистість засвоює у ході свого розвитку систему ставлень, які певним чином трансформуються у сферу її життя, що на думку автора, стає суттєвим особистісним надбанням. Розвиваючи далі свої погляди на це явище науковець підкреслює, що наслідком, цієї трансформації у соціальних стосунках особа стає їх суб'єктом [46, с.193]. Іншими словами, виражати ставлення до себе самого, чи до сторонніх - це значення надавати оцінку, дієва ставитися до норм моралі, яка закладена у соціальних стосунках.

Також автор відмічає той факт, що в основі ставлення закладено те, як людина відноситься до навколишньої дійсності (як її оцінює), а також і до самої себе, власне як (позитивна чи негативна оцінка власне себе). Крім того, людські істоти властива ціла система таких оцінок, що виражається через її характер : як ставиться до інших осіб; як ставиться власне до себе; як ставиться(оцінює) до речей; відношення у плані оцінки справи (діяльності). Однак, у нашому дослідженні нас найбільшою мірою цікавить сфера моралі, а тому - це ставлення до людей і власне до себе.

Цікавим для нашого дослідження видаються В. М'ясищева стосовно суті цього феномену. Дослідник вказує, що ставлення є поряд з іншими його аспектами і психологічним утворенням, що характеризує особистість з боку її активності. Так, дослідник вбачає у їх основі взаємозв'язки особи з різними аспектами навколишнього світу. При цьому Він підкреслював, що це особливе утворення, яке складає сукупність ставлень, які виявляються, насамперед, у практичних стосунках індивіда з іншими соціальними особами[36].

Також науковець-практик наголошував, що роль даних феноменів полягає у сприянні входженню особи до соціуму, а також передбачає шляхи її цілеспрямованої активності та стосунки з іншими представниками суспільства. Ці утворення згідно з уявленнями вищого, становлять певний контраст

особистісного простору, та мають вплив абсолютно на всі аспекти життєдіяльності.

Окрім всього сказаного ставлення носять усвідомлений характер, впливаючи виникнення емоційних переживань, та визначають міру морального розвитку людини. Як бачимо, автор вважає досліджуваний феномен як певне підґрунтя внутрішнього світу, а також сполучною ланкою між особистістю і стосунками, між рівнем її свідомості та розвиненість у моральному плані.

Так, О. Степанов У цьому ж науковому руслі наголошує, що ставлення особистості у всій своїй сукупності становлять основу для здійснення процесу оцінки щодо навколишнього світу та, за твердженнями автора, вважається набутою інформацією у соціальному середовищі. Отже, досліджуване явище пов'язано зі встановлення зв'язків і взаємовідношень й надання цим феноменом певної оцінки[56].

Здійснивши подальший аналіз поглядів науковців щодо досліджуваного явища зокрема С. Рубінштейна, Р. Немова, Ю. Трофімова, Б.Айсмонтас, дійшли висновку, що тут поєднується різні між собою пласти психічного, що утворюють єдине ціле у контексті питання свідомості особистості. Так В.Айсмонтас, аналізуючи питання суті свідомості та її складових виділяє особистий пласт, який на його думку є сполучною ланкою між досвідом особи (знання, уміння, навички) та оцінкою їх взаємозв'язків зі світом. Саме тому автор однією з ключових вважає функцію свідомості –регулятивну-оцінну. Натомість К. Платонов виділяє (розрізняє) дві основні форми означеного явища: індивідуальну й суспільну. При цьому дослідник вказує на основні атрибути індивідуального виміру: пізнання, ставлення й переживання. Ще більш цікавим є виділене науковці суспільної форми свідомості, яка виявляється в громадській його спрямованості. При цьому серед багатьох інших його видів він виділяє й моральну, яка ним поставлена на одне з перших місць у його класифікації [50]. А. Петровський у структуру досліджуваного феномену виділяє дві складових: психологічну та функціонально-психологічну. Ставлення, що є компонентами першої визначається через емоції та почуття,

тобто через емоційні переживання [Пт]. Як бачимо, дослідники відмічають належність ставлень до моральної свідомості, які у психологічному сенсі виявляються через емоційні переживання, у більшій мірі через почуття.

Так, Т. Кириленко наголошує на тому, що почуття є більш складним утворенням емоційно-почуттєвої сфери яким властиве стійкість й узагальненість переживань, а тому, по суті, вони і є тим самим ставлення [22,с.357]. Подібної думки щодо природи цього утворення дотримується й Р. Немов. Він зазначає, що почуття співвідносяться з культурним і емоційним розвитком лише особистості. При цьому між ними та предметами культури, формами активності, а також і людьми (стосунками з ними) наявні стійкі зв'язки. Також дослідник наголошував, що подібні зв'язки можуть формуватися й на конкретні події у соціумі.

Також характерною властивістю почуттів є сприйняття й оцінка їх складних, речей, подій, обставин, а також і соціальних істот (людини). Їх ще однією важливою особливістю є те, що вони виконують роль мотиваційних чинників у спілкуванні між людьми: особа намагається вчинити так, щоб вдосконалити та підсилити власні позитивні почуття, а тому для них також характерною є довільна регуляція [37,с.207]. Як бачимо, науковці дотримуються думки, що почуття відображають ставлення особистості до буття у соціумі, до предметів культури, відображають рівень розвиненості свідомості, використовують роль мотиваційного чинника морального розвитку, як дорослою, так і дитиною.

У цьому сенсі варто говорити про почуття моральні. Їх суть вдало була визначена С. Рубінштейном. Зокрема науковець відміти, що їх підґрунтям є людина, якщо бути більш точним стосунки між людьми, які виявляються через емоційні переживання й що важливо : неменше щодо особистості, але й до соціуму. Відтак, моральні почуття, згідно з уявленнями автора, походять з соціального буття, розмаїття якого породжує численність і багаточисленність них феноменів у людини. Їх особливість простежується через взаємозв'язок соціального й особистісного: переживання як особистісно значущого

суспільного явища [58, с.575]. Отже, науковець у даних узагальненнях емоційних переживаннях основою вважає буття людини та стосунки у соціумі, що породжує численні види морального.

Численність моральних почуттів проявляється у їх змісті. Так, найбільш розповсюдженим набули почуття доброзичливості, гуманності (альтруїзму) які відображають людські стосунки. Також суттєвим надбанням вважається людей їх ставлення до праці, один до одного (повага, довіра, вимогливість,) відношення до речей, до самого себе. Так, О. Скрипченко до названих додає : почуття: любові, патріотизму, честі, останнє утворення, на думку науковця, може набувати форми честі чи гідності [14], а їх регулятором є совість особистості. Іншому джерелі зміст узагальнених переживань пов'язують зі взаємовідношеннями з дійсністю, що оточує людину [24, с.199]. Також науковець говорить, що у кожної людини може бути різною міра переживання, яка на його думку залежить від того чи властиві зв'язки власне між предметом і емоційними явищами, які виникають внаслідок цього. Тому, тут присутні не лише особистісне і спільне, але й інтимність, суб'єктивність, ідеальне та реальність. Отже, зміст моральних ставлень, на нашу думку, залежить від міри усвідомлення морально-емоційних категорій, спрямованість емоційних переживань, встановлених взаємозв'язків з предметами, які викликають певні оцінки, а також від рівня розвиненості моральної особи.

Ще один з аспектів досліджуваного явища, на який варто звернути увагу - це питання вираження моральних ставлень через вербальні судження, оскільки в них можна чітко виявити властиво суб'єктові миру осмисленості, тобто розуміння того чи іншого предмета чи явища, що супроводжує його сприйняття й емоційні реакції.

Так, на думку Ж. Піаже, така активність досягається за рахунок вдосконалення розумових здатностей людини, де на перший план виходить символічне мислення, яке на початковому етапі є переважно логічним і у ньому відсутня будь-яка система впорядкованості. Ці ознаки зникають, на думку

дослідника, наприкінці 5-7 років, тобто у старшому дошкільному віці коли з'являється внутрішній план.

Також вчений підкреслює, що вагомим чинником символів для дитини є мова, яка значно розширює можливості малюка. Вона дозволяє з'ясовувати часові відношення, а також стимулює виникнення емоційних переживань щодо певних подій. Вона ж відіграє роль у висловлюванні дітьми моральних суджень. Вчений з'ясував, у 5-7- річному віці діти виражають своє ставлення до встановлених правил і вважають, що змінювати їх не можна. Водночас, згідно поглядів науковця, дошкільники розуміють їх суть [27, с. 159-161]. Отже моральні судження, на думку Ж. Піаже, відображають рівень розвитку символічного мислення, що ґрунтується на універсальній системі знаків - мові, а моральні висловлювання усвідомленого плану (характерні) властиві старшим дошкільникам.

Здійснивши глибокий теоретичний аналіз Л. Кольберг, ґрунтуючись на поглядах Ж. Піаже і власних емоційних дослідженнях, довів, що на 1 стадії, яку він назвав перед конвенційною, дитина вже розуміє сутність правил і вимог, проте виражають до них своє ставлення лише з однієї позиції : норми встановлені дорослими і змінювати не можна, скільки неминучим є покарання [27,с.188]. Автор пов'язує таке ставлення тим, що моральне мислення малюка розвинена ще недостатньо, що призводить до нерозуміння всіх наслідків, які можуть бути у вчинках. Отже, дитина виражає своє ставлення до вчинку, емоційно його переживаючи, проте певною мірою зрозумівши його не в змозі, оскільки ще не може повною мірою осягнути суть вчинку. Як бачимо, моральні ставлення у старших дошкільників залежить від мислення і мови, їх розвиненості.

Л. Виготський у власній теорії культурно-історичного розвитку пов'язував моральні ставлення з (вербальні висловлювання) внутрішньою мовою, яку він розумів як інтеріоризацію соціального контексту. При цьому він особливої уваги надавав засвоєнню суті слова (смислу) та його значення. Дослідник відмічає, що смисл слова полягає у поєднанні абсолютно всіх

суб'єктивних чинників, які з'являються у свідомості завдяки власне слово, а також він надто є залежним від соціального контексту (обставин). Значення ж слова від обставин не залежить, а визначається у словнику. Проте саме його розуміння (смысл) у поєднанні з мотивом чи інтересами сприяє виникненню ставлення у вербальному висловлюванні, оскільки тут відображається поєднання інтелектуальних й афективних компонентів. Отже, виникнення внутрішньої мови сприяє виникненню моральних ставлень у дітей.

Таким чином, питання моральних ставлень є досить актуальним у колі дослідників, як у минулому так і сучасності. У науці моральні ставлення розуміються як усвідомлене розуміння та відповідна поведінка зі сторони особистості й етичних цінностей, якщо в загальному сенсі. Більш детально, моральне ставлення – це особистісне утворення, яке вказує на рівень розвитку моральної свідомості, суб'єктність і активність людини і дозволяє їй досягнути сутність взаємозв'язків зі світом, соціум і людьми пережити їх на емоційно-почуттєвої рівні та надати оцінку свого відношення до світу предметів і явищ, міжособистісних стосунків, до самого себе у формі моральних почуттів і висловлювань. Змістом цього явища є моральні переживання узагальненого плану, які є ціннісними орієнтирами соціуму: доброзичливість, гуманність, повага до праці, до особистості, почуття любові та патріотизму. У цьому відношенні поєднуються різні пласти : особистісне, суспільне, реальне та суто ідеальне, що проявляється у ставленні до морально-етичних категорії буття. Вагомий внесок у розвиток вчення про сутність моральних ставлень особистості у різний час зробили С. Рубінштейн, Л. Виготський, А. Петровський, В. М'ясищев, Т. Кириленко, Р. Немов, Ж. Піаже, Л. Кольберг.

Вказані у переліку дослідники підкреслювали важливість цього феномену для морально зрілої особистості та вказували, що воно не дається людині у готовому вигляді, що актуалізує дослідження щодо його розвитку і виховання у період старшого дошкільного віку - початкового етапу розвитку особистості.

1.2. Становлення моральних ставлень у період дошкільного дитинства

Питання моральних ставлень дошкільників представлено у БКДО. Так, оскільки відношення особи має декілька аспектів (до світу, до самого себе, до діяльності), то утворення, на нашу думку, поєднує у собі декілька компетенцій, що реалізуються у кількох освітніх лініях. Зокрема, ставлення до себе передбачено у освітньому напрямі Особистість дитини. Тут передбачено, що малюк цікавиться власним внутрішнім життям, розрізняє найбільш важливі узагальнені ставлення (почуття) до себе та може їх відстояти, що має в цілому вплив на її взаємодію з однолітками.

Ставлення до соціуму розкриваються у Державному стандарті у напрямі дитина у соціумі. Зокрема автори зазначають, що дошкільник здатен і має диференціювати соціальні почуття, зацікавленим бути щодо суспільними цінностями, а також напрями міжособистісних стосунків, а також ілюструє власне відношення щодо надбань культури як свого народу, так і інших народів світу [4, с.8;с.16]. Отже, моральні ставлення дітей 5-6 років, згідно нормативного документу передбачено у контексті і особистісної компетентності й соціально-громадянської позиції. Саме на них більшою мірою робимо акцент у нашому дослідженні.

З метою розкриття змісту моральних ставлень 5-6 річних дітей з'ясуємо їх зміст у чинних програмах дошкільної освіти, а також у наукових поглядах дослідників. Зокрема у програмі Українське дошкільля показниками компетентності, які на нашу думку, відносяться до предмету нашого дослідження: налаштованість дошкільників на позитивні міжособистісні стосунки з однолітками й іншими людьми. Особливий акцент щодо відношень морального класу у означеній програмі зробимо у підрозділі Дитина у соціумі, що більш детально представлені у частині, яка стосується моральних рис. Зокрема автори наголошують на тому, що з'являється відповідальність за доручене діло, а також доброзичливі відношення до ровесників, крім того виникає розуміння моральних норм[54].

Програма орієнтує на становлення духовної позиції та цінностей старших дошкільників, на товариськість у стосунках і турботливість, ввічливість у міжособистісній взаємодії з дорослими у родині, орієнтує на виховання поваги щодо праці батьків, а також диференціювати при цьому емоційні переживання щодо їх суті, а також чи є вами позитивними, чи негативними. Серед основних показників компетентності звертається увага на дотримання норм спілкування з ровесниками, турботливе ставлення до дорослих, позитивна налаштованість на працю, розуміння та дотримання цінностей культури, що проявляється у поведінці в громадських місцях [54, с.116-120]. Як бачимо, діти 5-6 років мають позитивно ставитися до стосунків дорослих, до норм і правил поведіння у громадських місцях.

Також вчені пропонують певні погляди щодо змісту моральних ставлень 5-6 річних малюків. Так, Л. Лохвицька вказує, що малеча позитивно ставиться до таких якостей особистості як доброта, турботливість, повага. При цьому вона вказує, що для дітей актуальним є переживання наступних почуттів, поваги до осіб, які знаходяться навколо неї, поважне відношення до рідних, доброзичливість, ввічливість і співчуття. Як бачимо, дослідниця акцентує увагу й підкреслює значущість етичних становлень дітей 5-6 років, які вони виражають через позитивне відношення до особистісних якостей, а також до доброти, доброзичливості, поваги та пошани до рідних і дорослих осіб в цілому, ввічливості й турботливості щодо інших [33, с.69].

Як бачимо актуалізується у контексті етичної вихованості феномен гуманності, гуманного ставлення до інших. Ця ідея підтримується В. Білоусовою, яка основою морального виховання вважала людські стосунки, що сприяють формуванню емоційно-почуттєвої сфери людини, що передбачає взаєморозуміння, взаємоповагу, взаємну турботливість, підґрунтям того є безкорисливе ставлення один до одного [9, с. 188]. Отже, авторка вказувала на прояви основою гуманістичних ставлень: поваги та турботи стосовно один одного.

Стельмах Н. Іванова Т. наголошують на тому, що основою означених гуманних ставлень є сформованість, у 5-6 річних вихованців почуттів обов'язку та власної гідності, які у поєднанні з набутим досвідом етичної поведінки сприяють проявам гуманності у стосунках з однолітками та дорослими [60, с.270]. Отже, на думку авторів основою морально-етичних ставлень 5-6 річної дитини є внутрішні самоставлення: гідності й обов'язку.

Подібної думки дотримувалася Федорович А. дослідниця переконана, що почуття гуманності для дітей 5-6 років є основою морально-етичного зростання. Зокрема вона говорить що їх зміст розкривається через повагу, співчуття, товариськість, (взаємодопомогу) готовність до надання чи отримання допомоги, любов до людей [65, с. 176], При цьому авторка також вказує на відповідну динаміку означених узагальнених ставлень (почуттів) й відповідні рівні у кожного малюка. Все це вказує на рівні сформованості морально-етичних відношень щодо інших і власне до себе.

Зокрема О. Терещенко звертає увагу на почуття доброзичливості дітей 5-6 років. Авторка вважає, змістом цього ставлення є переживання та оцінка дошкільником того, що є для неї цінним у особистісному плані: категорії добра та зла, чесності чи нечесності, гармонія поведінки, стосунки з ровесниками [62, с.325]. Все це стимулює малюка до активних дій, до науки гармонії у міжособистісних взаєминах з друзями. Означене почуття, як узагальнює ставлення до інших, розкриває гуманність дитини.

Т. Титаренко у цьому контексті зазначає, що особа яка не здатна себе позитивно оцінити, є нездатною до доброзичливості стосовно ровесників чи дорослих. При цьому авторка наголошує, що означене почуття стає можливим на основі опанування інформацією про поганих і гарних героїв, про неминучу перемогу добра над злом, про себе та інших зі сторони етичних еталонів, що породжує емоційні переживання й оцінювання цих відомостей [63, с. 91]. Як бачимо, авторка також вказує на важливості, насамперед, двох груп ставлень у дошкільному віці: до себе й до інших.

Цікавою у цьому ключі видаються нам погляди Н. Ветлугіної щодо необхідності формування у дітей від 3-х до 6-ти років моральних почуттів, які по суті є не частковим емоційним досвідом переживань. Саме вони є основою дитячої емпатії (співчуття), визначають моральні орієнтири та позитивні етичні вчинки дошкільнят. Також дослідниця наголошувала, що це є основою виникання ставлення дітей до добрих чи поганих вчинків, в цілому до Добра та Зла [38, с. 3]. Отже, авторка досліджуваній феномен пропонує розглядати як наслідок емоційних переживань доброти чи зла та їх особистісної оцінки. Відтак, основним змістом моральних ставлень дітей 5-6 років є доброта у світі, у стосунках з іншими, а доброзичливість як почуття є її похідною.

О. Лаврова та О. Лавров окрім доброти, як підґрунтя моральності дошкільника вказують також на чуйність, уважність і щедрість. Дослідники відмічають, що формування у дітей 5-6 –річного віку означених етичних чеснот на основі позитивного ставлення до них є підґрунтям виникнення найбільш фундаментального особистісного утворення у структурі моральної свідомості людини – совісті, яка по суті є певним механізмом здійснення та регулювання етичних вчинків, добрих справ [29, с.144]. при цьому автори наголошують, що важливими є прояви цих ставлень як до однолітків, так і до дорослих.

Про важливість виховання моральних почуттів наголошувала у свій час і відома дослідниця О. Кошелева. Проте найбільш важливим у цьому плані вона вважала виявлення дітьми співчуття своїх ровесників. Зміст означеного утворення моральної сфери старшого дошкільника вона вбачала у прагненні надати допомогу, підтримати друга чи подругу, а також приязні стосунки з ними під час спілкування чи спільної діяльності [69, с.63]. Отже, важливими є виявлення співчуття у ставленні до однолітків, як однієї з основних етичних цінностей, що мають місце у суспільстві.

Гуманістичну спрямованість моральних почуттів старших дошкільників підкреслювали й О. Запорожець і Т. Маркова. Зокрема автори вказували на наявність у дітей співчуття, доброти, щедрості (або щедрості дитячої душі у їх термінології) намаганням протидіяти злу. Окрім означених почуттів науковці

відмічали поряд і любов до праці, повага до людини праці, (ставлення) виявлення поваги щодо інших [42, с.131]. Як бачимо, мають місце виявлення свого відношення щодо праці, працівників різних професій, поваги (шанобливого ставлення) щодо інших людей.

Г. Люблінська, аналізуючи поведінку дітей 5-6 років, прийшла до висновку, що у них (дошкільнят) з'являються якісно нові почуття, яких раніше не було. Вона звертає увагу на вивчення почуття гордості, обов'язку, вимогливості щодо себе, радості за спільні досягнення. Окрім них науковець звертає увагу на вивчення таких узагальнених ставлення як самоповаги, впевненості у собі, переваги над іншими. Дослідниця дійшла узагальнень, що означений перелік етичних ставлень у дітей 5-6 річного віку, є достатньо стійкими та, відповідно, виконують роль мотивів у поведінці морального змісту. Як бачимо, Г. Люблінська пропонує достатньо великий перелік моральних почуттів вихованців старших груп [34].

Не залишив поза своєю увагою ставлення морального змісту й Р. Павелків. При цьому дослідник на перше місце ставить альтруїстичні ставлення до яких він відносить, насамперед, доброзичливість у стосунках із іншими особами, увагу до людей, до партнерів по спілкуванню, а також піклування про дорослих і любов до них [43, с.312]. Водночас науковець також вказує на почуття обов'язку, яке суттєво вдосконалюється у 5-річного малюка, а також і на таку моральну чесноту, як гордість і самоповагу. Також він, власне слідом за О. Запорожцем, Г. Люблінською вказує і на негативи, почуття, зокрема егоїзм, який має місце у цьому віковому періоді.

На особливу увагу заслуговують погляди Т. Поніманської на досліджувану проблему. Дослідниця акцентує увагу на особливій дитячій здатності, яка має місце у дітей 5-6 років – усвідомлення себе як істоти, якій притаманне гуманне ставлення до інших, до дійсності в цілому. Змістом означених можливостей є позитивна наполегливість на людську істоту, розуміння значущості виявів у неї людського єства, (вважання) бачення цінності абсолютно всіх, а також окремо взятої унікальної особи [53, с. 8].

Дослідниця відносить дане особистісне утворення до ознак соціальної компетентності.

Авторка зазначила й зміст даної здатності. На її думку її основу становлять доброта та гуманність, щирість і справедливість, чесність і самоповага. При цьому Т. Поніманська відмітила, що діти 5-6 років розуміють гуманізм як певне альтруїстичне ставлення до світу, до інших осіб і до себе самого. Іншими словами, це цілісні моральні орієнтири у поведінці вихованців старшої групи ЗДО.

Таким чином, моральні ставлення дітей 5-6 років визначаються як певна сукупність ціннісних орієнтацій етичного плану, які визначають взаємозв'язки старших дошкільників з навколишнім світом, з однолітками й дорослими, зі своїм внутрішнім світом і є відносно стійкими мотивами поведінки та етичних вчинків у цьому віковому періоді. Зміст означеного явища дослідники вбачають по-різному, проте все ж відомі й спільні моменти. Основою моральних стосунків і почуттів є гуманістичне ставлення дитини, у якому вона визнає світ, інших людей (дорослих і однолітків) і себе найбільш значущими цінностями, виявляючи до них повагу. Т. Поніманська називає це явище почуттям людяності й відносить його до найбільш значущих ознак соціальної компетентності, до змісту якого входять доброта, щирість, уважність, чесність, самоповага. Проте зміст моральних ставлень дітей 5-6 років не вичерпується вказаними емоційними переживаннями. До нього також входять і почуття обов'язку, і самостійності, і гідності, і вимогливості, а також поваги до однолітків, любові до праці, шанобливе ставлення до людини трудівника. Всі означені ставлення є для малюка позитивними, проте є й негативні, зокрема егоїзму чи сорому.

1.3. Визначальні фактори становлення моральних ставлень дошкільників у ЗДО і сім'ях вихованців

Дане питання тісно пов'язане з питанням чинників розвитку, а також умов, тобто середовища, де відбуваються процеси морального ставлення особистості. Зокрема на перший план виходять діяльність і спілкування дітей, які відбуваються у сім'ї чи дошкільних установах. Також неабияку роль відіграє й власна зацікавленість та активність вихованців дошкільного віку. Розглянемо означені фактори більш детально.

Найбільш вагомим, з нашої точки зору, є сім'я та власне сімейне виховання, яке відбувається у її середовищі. Загальновизнаним є факт, що сімейні стосунки є визначальними щодо фундаменту зростання дітей у моральному плані. Зокрема, згідно БКДО України соціальне об'єднання (сім'я) є природним за своїм змістом і призначенням осередком для розвитку та виховання малюка, в тому числі морального зростання. У документі також наголошується на тому, що дорослі члени родини є відповідальними у плані забезпечення необхідних умов для соціально-духовного зростання дитини [4, с.32]. Як бачимо, це один з найбільш природних осередків, який має беззаперечний вплив на малюка, що підтримується авторами документу.

У дослідженні О. Осадько підкреслюється, що діти 5-6 років беруть за еталон своїх батьків, яких вони постійно наслідують, при цьому прояви емоційних переживань просто копіюються, тобто діти мають певний зразок прояву ставлення дорослих [40, с. 413]. На думку дослідниці, коли малюки постійно бачать перед собою прояви моральних відношень, вони стають для них певним мотивом для зростання.

Значна частина дослідників як сучасних так і тих, що вивчали сімейні стосунки родини, висловлюють думку щодо комплексного впливу сім'ї на формування моральних ставлень дошкільників. Зокрема окремі науковці відмічають, що у цьому середовищі: а) виховні впливи носять емоційний і суто особистісний характер, підґрунтям якого вважають глибокі родинні почуття любові та відповідальності, які є взаємними; б) постійність і тривалість виховних дій батьків за різноманітних обставин життя, можливість їх повторити, адже малюк перебуває кожен день під наглядом дорослих; в)

наявність широких можливостей задля замученості вихованців до звичних видів діяльності родини [42, с. 231].

Ще одна, не менш важлива ознака сім'ї – це її мікроклімат. Зокрема до цього поняття науковці відносять цілу низку складових: соціальні установки й існуючий уклад матеріально-духовних орієнтирів, стосунки між рідними та незнайомими особами, існуюча система звичаїв, традицій родини, освіченість дорослих у плані навчання і виховання, а також наявність батьківського авторитету й організаторських здібностей.

Так, деякі дослідники порівнюють атмосферу стосунків з рівнями духовного здоров'я батьків і дітей. При цьому ознаками мікроклімату (чи психологічного клімату науковці вбачають у багатстві міжособистісних взаємин, непідробність емоційних переживань, значна частина форм їх прояву, непідробна реакція на конкретні життєві обставини (щира). Окрім всього, позитивна атмосфера визначається міцністю сімейних стосунків, етичними еталонами, цінностями, морально-духовними устоями, сформульованими й поставленими цілями [32, с. 136]. Отже, значний у цьому відношенні є суто емоційний і моральний потенціал родини.

Ще на один важливий аспект сім'ї, як чинника морального виховання зростаючої особистості вказує відомий дослідник С. Ковальов. Він вказує на існування у сімейному середовищі особливого комплексу цілеспрямованих педагогічних впливів зі сторони дорослих. Водночас науковець вказує і ще на декілька аспектів сімейного виховання: взаємостосунки між подружжям, які власне й визначають, особливості морально-психологічної атмосфери родини (на його думку їх утворюють стилі взаємодії: співробітництво, паритет (взаємодопомога та підтримка), змагання чи конкуренція, а також й антагоністичні дії)) і авторитет батьків.

Автор значної уваги приділяє складовим авторитету. На його думку його утворюють чотири компоненти: частота й якість контактів з іншими; поінформованість про справи близьких осіб; міра розуміння й міра вирішення життєвих проблем оточення; активність щодо самовдосконалення та

вдосконалення зовнішньої обстановки [23, с. 17-38]. Отже, на виховання моральних ставлень впливають стиль стосунків у родині й особистий авторитет у вихованців подружжя.

Сучасні українські дослідники, зокрема Г. Беленька, М. Машовець комплексний виховний вплив родини на дитину розкривають через виділення функцій цього соціального явища. Зокрема, з нашої точки зору, враховуючи предмети дослідження - це виховне, первинної соціалізації та рекреативна. Остання формує у дітей відчуття їх захищеності від сторонніх впливів, формуючи почуття любові й прийняття себе як особистості (самоповага), самоцінність. Перші ж дві названі функції стосуються ознайомленню дітей з культурними цінностями, моральними ідеалами, культурною конкретної спільноти (народу чи народностей) та виховання до них відповідного ставлення зі боку сина чи доньки. При цьому автори наголошують, що дорослі мають орієнтуватися й прищеплювати малюкам лише суто позитивні моменти вказаних явищ соціуму. Іншими словами, батьки мають виявити неабияку життєву мудрість і педагогічний хист у цьому відношенні [8, с. 26-28]. Отже, батьки мають орієнтуватися у життєвих цінностях, зокрема духовних, демонструвати до них позитивне ставлення й прищеплювати відповідні прояви у дітей.

Т. Кулікова акцентує свою увагу, при визначенні впливу сім'ї на вихованні дитини на широкому спектрі цінностей, які починає опановувати маленька особистість. Так авторка підкреслює, що саме сімейні стосунки дозволяють поступово залучати й прищеплювати малюку соціальну освіченість, оскільки родина розуміється сучасною наукою достатньо різнобічною соціальною спільнотою. Науковець пояснює це наявністю різних вікових, статевих, професійних та інших складових, що на її думку дозволяє більш широко бачити морально-духовні чинники особистості, засвоювати їх та виявляти у власній поведінці [24, с. 334].

Українські сучасні дослідники, аналізуючи завдання виховання дітей дошкільного віку у родині, вказують на необхідність дотримання науки вимог,

серед яких представлено: альтруїзм, що передбачає доброзичливість у ставленні до дошкільнят, прищеплення щирих, приятних стосунків у родинному колі, виховання чуйного відношення в цілому до людей, зорієнтованість на пріоритет доброти у світі; духовність, що має на меті формування внутрішнього світу й світогляду зростаючої особистості, проявами яких є моральні ставлення дітей 5-6 річного віку.

Саме тому Н. Виноградова наголошує на тому, що доцільно розглядати педагогічний потенціал родини у сфері морального виховання на основі дотримання трьох основних умов батьками вихованців: а) знання особливостей власних дітей; б) розміщення малюка в усталену й актуальну систему сімейних стосунків і діяльностей; в) самовдосконалення дорослих членів родини.

Т. Поніманська вважає, що сім'я, насамперед, відзначається спільною моральною відповідальністю за підростаюче покоління а її головною функцією науковець вважає виховну. Вона (авторка) підкреслює, що своє людське єство дитина осягає саме тут, вона усвідомлює відповідальність перед іншими, спільнотою людей й таким чином починає цінувати в собі людину (особистість). У сімейному середовищі прищеплюються дитині моральні ставлення: любов до близьких та чуйність, турботливість, співчуття, щирість та ін. [52, с. 409-410]. При цьому авторка вважає, що сучасна сім'я є далеко не ідеальною у виховному плані, а тому потрібно вивчати особливості сімейних стосунків (постійно), докладати зусиль щодо зростання рівня педагогічної культури дорослих членів сімей, сприяти формуванню батьківського авторитету в дитячих очах і виховувати батьків. Все це є змістом взаємодії закладу дошкільної освіти з батьками вихованців.

Саме тому наступний чинник прищеплення моральних ставлень дітям 5-6 років – заклад дошкільної освіти, а якщо бути більш точним – це його середовище, оскільки тут акумулюються цілий комплекс умов, які визначають процеси розвитку та виховання дитини у певному просторі, в тому числі й моральний класи особистості вихованця. Зокрема до таких умов відносять: побутові, громадські (суспільні) та матеріально-духовні. Всі вони зорієнтовані

на створення й підтримання позитивного мікроклімату в цілому у ЗДО й окремій груповій кімнаті вихованців, який передбачає виникнення всіх складових простору дітей дошкільного віку, що стимулюють процеси розвитку, навчання та виховання дошкільнят – предметного, природного, соціального й особистісного Я дитини [49, с. 19]. Отже, призначення середовища ЗДО – забезпечення й стимулювання особистісних процесів розвитку вихованців, у тому числі старших груп, за рахунок чіткого планування та організованих виховних впливів.

ЗДО на сьогодні складають основу дошкільної освіти, у яких працюють кваліфіковані спеціалісти у даній галузі й забезпечують різнобічний розвиток вихованців, формуючи їх здатності, інтереси, бажання, враховуючи при цьому індивідуальні можливості дітей їх вікові особливості [47, с. 14], тобто здійснюють організацію освітнього процесу у контексті умов сьогодення і мети, яка поставлена державою, суспільством.

ЗДО на сьогодні розглядається як соціально-педагогічна установа, діяльність якої спрямована на реалізацію освітнього та виховного впливів на дошкільників та сприяння становлення основ особистості, її підґрунтя особистісних якостей малюків. Змістом його функцій є реалізація практики завдань з виховання, в тому числі й морального, залучаючи дітей до звичних для них видів діяльності та форм активності. Також у просторі дошкільної установи створюються певні умови, які дозволяють дитині перебувати у спільноті ровесників, виконувати сумісні дії, засвоювати разом з друзями сучасні матеріально-духовні цінності суспільства. Також у колі однолітків з'являються і перший досвід їх використання та незабутні емоційні переживання, що в цілому зумовлюють появу моральних ставлень у 5-6 - річних вихованців [42, с. 237].

Окрім всього переліченого О. Пісоцький, Л. Пісоцька наголошують, що у таких закладах не лише здійснюється ділове спілкування між вихователями й дітьми, але й задовольняються дитячі потреби у самостійності. Окрім всього, доповнюють дослідники, середовище закладу націлено на поведінки вихованців

та емоційних вражень від певних їх вчинків у дитячій спільноті. Також атмосфера ЗДО зорієнтована на сприяння виникнення у дошкільнят почуттів: захищеності, належності до спільноти, впевненості та довіри до соціальних умов [47, с. 198]. Отже, це простір реалізація дитячих можливостей, вправлення у моральних вчинках, відношення до них.

Простір ЗДО – це реальність, де мають перетинатися зустрічаються абсолютно всі учасники освітнього процесу. Проте центральною фігурою тут є вихователь, адже саме від нього залежить позитивний мікроклімат у середовищі, де постійно перебуває дитина. Це досягається за рахунок наявності професійних і особистісних якостей, в основі яких покладено любов до дітей й гуманістичну спрямованість фахівця. Саме реалізація педагогом виховної функції полягає у вихованні у малюків еталонів людяності, цілісних орієнтирів, моральних ставлень до соціальної дійсності, людей які їх оточують, до життєдіяльності, а також й до власної особистості [49, с. 46]. Отже, саме від особистості вихователя ЗДО залежить у більшій мірі ефективність проявів і формування моральних ставлень вихованців старших груп.

Як бачимо сім'я та ЗДО, саме середовище означених інституцій мають пряме відношення щодо моральних ставлень дітей 5-6 років. Варто відмітити, що погляди сучасних науковців спрямовані на забезпечення найбільш тісних взаємовідносин між ЗДО та сім'ями вихованців [54, с. 424]. На практиці вони проявляються через конкретні форми співпраці: колективні, індивідуальні, наочно-інформаційні, творчі. Домінуюча роль у взаємодії належить власне ЗДО, зокрема вихователям. Також дослідники зазначають, що атмосфера співробітництва між інститутами соціалізації проявляються саме у створеному дитячому побуті, власне там де виникають реальні стосунки між дітьми, виховуються ціннісні орієнтири, культура особистісних взаємин, а також мають місце самостійність та соціальна (громадянська) позиція дитини 5-6 років.

Таким чином, родина й заклад дошкільньої освіти є факторами, які чинять вплив на становлення моральних ставлень дітей 5-6 років. Визначальним у цьому плані є мікросередовище, яке викликає у цих соціальних утвореннях.

Зокрема мікроклімат сім'ї сприяє виникненню основ морального відношення до людських цінностей за рахунок близьких стосунків з рідними, незаперечної довіри, позитивних емоційних вражень, стилю взаємин між дорослими та дітьми, батьківським авторитетом. Все це супроводжується батьківською любов'ю та підтримкою. Атмосфера дошкільного закладу сприяє становленню міжособистісних стосунків у дитячій спільноті, орієнтована на розкриття дитячих можливостей, на забезпечення розвитку ділового спілкування. Вихователь, реалізуючи на практиці виховну функцію, спрямовує активність дітей на сприйняття та розуміння матеріально-духовних цінностей суспільства, на їх осмислення та вираження певних ставлення зі сторони дітей до світу людей, власних справ, діяльності дорослих і самого себе. Більшою мірою ефективність формування моральних ставлень 5-6 – річних вихованців залежить від тісних взаємозв'язків між середовищами ЗДО і сім'ї, показником якого на думку фахівців, є дитячий побут.

Висновки до розділу 1

На сьогодні моральне ставлення – це особистісне утворення, яке вказує на рівень розвитку моральної свідомості, суб'єктність і активність людини і дозволяє їй осягнути сутність взаємозв'язків зі світом, соціум і людьми пережити їх на емоційно-почуттєвої рівні та надати оцінку свого відношення до світу, міжособистісним стосунках, до себе через моральні почуття і висловлювань.

Моральні ставлення дітей 5-6 років – це сукупність ціннісних орієнтацій, які визначають взаємозв'язки старших дошкільників з навколишнім світом, з однолітками й дорослими, зі своїм внутрішнім світом і є відносно стійкими мотивами поведінки та етичних вчинків у цьому віковому періоді. Основою моральних стосунків і почуттів є гуманістичне ставлення дитини, у якому вона визнає світ, інших людей (дорослих і однолітків) і себе найбільш значущими цінностями, виявляючи до них повагу.

Т. Поніманська називає це явище почуттям людяності й відносить його до найбільш значущих ознак соціальної компетентності, до змісту якого входять доброта, щирість, уважність, чесність, самоповага, а також, згідно даних інших науковців, і почуття обов'язку, і самостійності, і гідності, і вимогливості, і поваги до однолітків, любові до праці, шанобливе ставлення до трудівника.

Сім'я сприяє виникненню основ морального відношення до людських цінностей за рахунок близьких стосунків з рідними, незаперечної довіри, позитивних емоційних вражень, стилю взаємин між дорослими та дітьми, батьківським авторитетом, що підкріплюється батьківською любов'ю.

ЗДО сприяє становленню міжособистісних стосунків у дитячій спільноті, відкриттю дитячих можливостей, забезпеченні розвитку ділового спілкування. Діти осмислюють матеріально-духовні цінності суспільства, вчаться виражати певні ставлення до однолітків, світу людей і самого себе. Ефективність формування моральних ставлень 5-6-річних дітей залежить від тісних взаємозв'язків між середовищами ЗДО і сім'ї, показником якого на думку фахівців, є дитячий побут.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ ДІТЕЙ 5-6 РОКІВ В ЗДО І РОДИНАХ ВИХОВАНЦІВ

2.1. Методика та процедура констатувального експерименту

Проведений науковий пошук у першій частині магістерської роботи дозволив нам з'ясувати, що моральні ставлення 5-6-річних дошкільнят розглядаються дослідниками як значущий особистісний здобуток, який утворює сукупність ціннісних орієнтацій етичного плану, що визначають взаємозв'язки представників цього вікового періоду з навколишнім світом, з однолітками та дорослими, а також зі своїм внутрішнім світом, і є стійкими мотивами до здійснення етичних вчинків.

На поведінковому рівні феномен виявляється у гуманних ставленнях дитини, у яких вона визнає світ, дорослих, однолітків і себе найбільш значущими цінностями, виявляючи до них повагу. Означене явище відноситься до значущих ознак соціальної компетентності, яку розкриває доброта, щирість, уважність, чесність, самоповага, почуття обов'язку, самостійності, гідності, вимогливості, а також любов до праці та шанобливе ставлення до людини трудівника. Моральні ставлення дітей 5-6 років є суттєвим надбанням у особистісному розвитку.

У цій частині магістерського дослідження розкриваються емпіричні ознаки особистісного утворення, здобуті на основі констатувального експерименту, проведення якого зумовила дотримання необхідної логіки у процедурі та аналізу наукових фактів. Так, *мета* експериментальної частини передбачала виявлення сутнісних ознак моральних ставлень дитини 5-6 років та на їх основі виділення міри розвиненості (сформованість у вихованців) та визначення характеристик дітей, виділених рівнів. У відповідності з

поставленою метою було намічено план дій, який ґрунтувався на таких завданнях:

- a) уточнити основні елементи досліджуваного явища: критерії і показники, складові особистісного феномену;
- b) підібрати, а за необхідності розробити, діагностичні методи вивчення досліджуваного явища та шляхів впливу на них дорослих та об'єднати їх у цілісну методику дослідження сформованості моральних ставлень 5-6-річних дошкільників;
- c) скомпонувати вибірку досліджуваних, яка вміщувала у собі дітей 5-6 років, вихователів ЗДО та батьків вихованців;
- d) реалізувати практично комплексну методику дослідження у відповідності з дотриманням необхідних експериментальних процедур;
- e) виділити рівні сформованості досліджуваного феномену та надати характеристику дітям, які відносяться до різних рівнів його вихованості;
- f) зробити необхідні висновки й узагальнення, необхідні для послідууючої експериментальної роботи.

Процедура проведення експерименту передбачала наявність відповідних його етапів. Зокрема, *перший* або підготовчий етап зумовив необхідність уточнити критерії та показники досліджуваного феномену саме для дітей 5-6 років, а також основні його складові структури. Крім того, саме тут велася робота з розробки, модифікації та укомплектування методики дослідження для цієї частини. *2-им* етапом експериментальної активності передбачалося утворення вибірки в експериментальному ЗДО задля ефективною реалізації наміченої цілі. Також саме тут реалізовувалися діагностичні методи задля здобуття емпірики. На третьому (основному) відбувалося узагальнення здобутих даних, розподіл досліджуваних дошкільнят за рівнями сформованості у них моральних ставлень і надавалася характеристика виділеним групам.

Розглянемо детальніше анонсовані експериментальні дії. Так, на початку написання даного розділу нами систематизувалася інформація за різними джерелами (БКДО й чинні програми) задля виявлення сутнісних критеріїв і

показників досліджуваного явища, які стисло представлені у відповідній таблиці.

Таблиця 2.1.

**Моральні ставлення дошкільників 5-6 років: критерії й показники
розвиненості**

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ
<i>сприймання гуманних основ особистісних стосунків і цінностей у соціумі</i>	знає про доброзичливість у стосунках з друзями, дорослими людьми; уявляє собі щире взаємодію, підтримку один одного; розуміє людяність як ознаку вихованості; усвідомлює риси морально зрілої людини та їх значення для повноцінного життя у суспільстві; знає про існування у соціумі різних значущих цінностей: праці, людини праці, самоповаги та поваги до інших людей, добра і зла
<i>емоційно-спонукальне відношення до моральних настанов і категорій</i>	з повагою відноситься до партнерів у спілкуванні та грі (товариші й дорослі); шанує старших за себе людей толерантно ставиться до чужих, довіряє близьким; приміряє до себе риси зрілої й вихованої у моральному сенсі особистості; хоче виховати у себе риси, які цінуються людьми (чесність, самоповага, доброта, відвертість)
<i>надання переваги позитивним етичним проявам у поведінці</i>	намагається дотримуватися визнаних у мікросередовищі правил стосунків; орієнтований на позитивні зразки й еталони поведіння серед однолітків, близьких, дорослих; виявляє тактовність, виваженість, толерантність у стосунках, самостійно готовий запропонувати допомогу іншим особам.

На основі узагальнень поглядів науковців, а також і джерельної методичної бази було уточнено, що в основі структури досліджуваного нами явища лежать такі складові, як пізнавальна, афективно-мотиваційна, а також поведінкова, у відповідності з якими здійснено систематизацію методики констатувального експерименту. за своїм характером вона є комплексною, оскільки надала можливість не лише дослідити особистісне утворення 5-6-

річних дітей, але й з'ясувати ефективність виховних впливів з боку дорослих у плані становлення (динаміки) у вихованців моральних ставлень.

З огляду на структуру досліджуваного явища та процедуру здійснення констатувальної частини експерименту розглянемо методику дослідження. Так, першим елементом діагностичного характеру стала *бесіда №1*, призначення якої полягало у виявленні знань 5-6-річних дошкільнят про знань про моральні цінності та стосунки у соціумі, в основі яких покладено певні відношення до них. Цей метод утворюють 7 запитань, які зорієнтовані на з'ясування їх розуміння про доброту, добрі справи, прагнення їх роботи для дорослих і однолітків. Також важливим моментом є уявлення дітей про моральну (виховану) особу, а також про особистісні чесноти, які їй притаманні.

Варто відмітити, що дане запитання є одним з ключових, оскільки тут діти 5-6 років будуть перелічувати якості людини у порядку спадання, тобто від найбільш значущого, важливого, до найменш цінного. Тому завдяки отриманим дитячим відповідям отримаємо зміст моральних ставлень у цьому віковому періоді. Останні два пункти бесіди стосуються усвідомлення дошкільнятами суті морального вчинку та його ознак, а також питання яке стосується моральної спрямованості людини (що є найбільш важливим у житті).

Означений метод утворювали як закриті, так і незакриті запитання. Так, переважну більшість становили відкриті. Тим самим передбачалося, що діти міркуватимуть над відповідями, перед тим як їх надавати, що підвищуватиме їх усвідомленість. За допомогою закритого пункту намагалися з'ясувати основний напрям поведінки у стосунках з однолітками та дорослими. Власне бесіда проводилася переважно у зручний час для дитини, а під час спілкування була невимушена обстановка, яка дозволяла дитині вільно себе почувати та не бути обтяженими ніякими зобов'язаннями. Взагалі за допомогою проведеної бесіди було отримано та проаналізовано понад 147 відповідей, які становили цінність для нашого дослідження.

Наступні емпіричні методи, зокрема *бесіда №2* й проєктивна техніка забезпечували діагностування афективно-мотиваційного компоненту явища,

яке нами досліджується. Зокрема питаннями бесіди охоплено низку показників, як стосуються найближчого кола спілкування дітей 5-6 років. Так, у межах цього нам цікаво було з'ясувати, чи є серед знайомих старших дошкільників особи, яких вони вважають морально досконалыми, які саме якості їх вказують на це. Окрім зазначеного важливо було зрозуміти й прагнення старших дошкільників у плані зростання їх вихованості, усвідомлення ними цього особистісного завдання, очікування допомоги ними від близького оточення та якої саме.

Власне як емпіричний метод бесіду утворювали шість відкритих запитань, які налаштовували дітей на обмірковування запропонованих їм моральних категорій. У ході проведення бесіди намагалися створити невимушену обстановку, яка мала надавати досліджуваним відчуття комфорту, захищеності та поваги до них і їх відповідей. В цілому проведена бесіда надала нам понад 126 відповідей, які було проаналізовано.

Проективна техніка, яка також була нами використана, мала на меті з'ясувати рівень самооцінки дітей 5-6 років, основним критерієм якої, згідно наданої інструкції була моральна вихованість. Суть завдання полягала у наступному: 5-6-річним досліджуваним показували чотири кола, де містяться люди з різними рівнями моральної вихованості: низький, середній, достатній, високий. Експериментатор пропонував віднести дітям себе до одного з них, попередивши, що їх знайомі вже це зробили, та пояснити власний вибір. В залежності від зробленого вибору й визначається рівень моральної самооцінки та її критерії кожного досліджуваного.

Поведінковий компонент нами вивчався на основі організованого спостереження за дитячою грою, що умовно назвали «Допоможи переправитися на інший берег ріки». Перед її початком повідомляли, що потрібно всім якомога швидше перейти на інший берег, що дозволяють зробити предмети замітники (невеликі палиці), яка є одна на двох. Перший, хто перейде на інший бік, має передати предмет-замінник партнеру по грі, якщо цього не

зробити, то учасник залишиться на тому ж місці. Попередньо учасники розподілялися на дві групи й отримували ігрові атрибути.

У ході спостереження нас, насамперед, цікавила поведінка дітей: а) сам перейшов, але не передав атрибута товаришу й не зробив цього взагалі; б) перейшов на інший бік самостійно, але з підказкою експериментатора повернувся й передав необхідного ігрового атрибута партнерові та разом дійшли до фінішу; в) самостійно перейшов на інший бік, передав предмет іншому учаснику й разом прийшли до місця на іншому березі ріки. Перевагу надавали саме третьому варіанту поведіння старших дошкільників, оскільки тут було їм властиве прагнення допомогти, що, на нашу думку, ґрунтується на щирих і доброзичливих стосунках.

Оскільки метою констатувальної частини передбачалося з'ясувати характер педагогічних поглядів на виховання моральних ставлень зі сторони дорослих, то до складу методики увійшли ще дві анкети, одна з них стосувалася для роботи з вихователями, а інша – для батьків. Так, зміст анкетування з педагогами передбачав з'ясувати їх зорієнтованість на формування у дітей саме моральних ставлень. Тому нас цікавило, насамперед, як педагоги розрізняють категорії морального виховання, вихованості й, власне відношень до цінностей. Також нас цікавили такі моменти: чи усвідомлюють працівники ЗДО важливість формування відношення у вихованців, на що вони при цьому орієнтуються (нормативні документи чи якісь інші фактори), чи ведеться відповідний діалог з батьками, родинами, старшим поколінням; які при цьому використовуються способи взаємодії, чи є вони ефективними.

Окремим елементом стояли питання, які стосуються зовнішніх чинників виховання моральних ставлень дітей 5-6 років: культура народу в цілому та її регіональний аспект; використання художніх творів (література, мистецтво, мультфільми, короткометражні фільми). Окремим пунктом стояло питання щодо власних пропозицій вихователів у плані вдосконалення означеного напрямку виховання у дошкільній освіті. Взагалі анкету утворювали 10 запитань, серед яких одне було відкрите й стосувалося саме пропозицій з боку

працівників ЗДО, а решта запитань – закриті, оскільки нас цікавили саме загальні тенденції у вихованні старших дошкільників.

Зміст анкети для батьків утворювали 9 пунктів, один з них повністю співпадав з питанням, запропонованим вихователів, щодо усвідомлення основних понять (виховання, вихованість, ставлення). Наступні запитання стосувалися: взаємодії з вихователем ЗДО щодо змісту морального виховання та формування у дітей орієнтовного переліку відношення до певних категорій, чеснот; певної участі у виховних заходах. Вагома частка запитань стосувалася практичних дій батьків у цьому виховному напрямі: ознайомлення з моральними цінностями; читання літератури означеного спрямування; використання власного прикладу; прищеплення моральних чеснот; зорієнтованість на чинники культури (народна, регіональна, світова); переважне джерело отримання батьками відомостей про досліджуване явище.

Взагалі анкетування проводилося анонімно, що сприяло наданню більш правдивих відповідей, оскільки був відсутній тиск з боку експериментатора. Дорослі заповнили анкету у зручний для себе час та надали вже заповнені бланки організатору дослідження. в цілому за двома анкетами отримали 70 і 189 варіантів відповідей, які склали основу для висновків щодо виховних впливів, які існують у ЗДО та сім'ях вихованців.

Далі слідував *основний етап* констатувального експерименту, на якому було передбачено комплектування вибірки досліджуваних і реалізацію програми комплексної методики дослідження моральних ставлень дошкільнят, утвореної на попередньому етапі. Вибірку утворювали такі групи: група дошкільників 5-6 років, які є вихованцями старшої групи ЗДО (експериментального) у кількості 21 особи, з яких 12 дівчаток і 9 хлопчаків; група вихователів, яка складалася з 7 осіб; когорта батьків, яку утворювали 25 осіб, серед яких були 21 власне батьків дітей, а 4 – це старше покоління родин.

Третій етап констатувального експерименту був наступний (аналіз даних та їх обробка з послідуочими висновками), зміст якого розкритий у слідуочих частинах магістерського дослідження.

Таким чином, організація емпіричного дослідження виховання моральних відношень дітей 5-6 років передбачало проведення констатувального експерименту, мета якого полягала у виявленні рівнів розвитку означеного особистісного утворення та їх характеристики. Основою для реалізації наміченої цілі стало укомплектування вибірки досліджуваних та розробка комплексної методики дослідження, адже одне з завдань передбачало з'ясування основних виховних тенденцій з боку сімей і працівників ЗДО у даному напрямі. Компонентами методики були самостійно розроблені бесіди з дітьми, модифікована проєктивна техніка на виявлення особливостей моральної самооцінки дітей 5-6 років і її критеріїв, авторські анкети для виявлення тенденцій у моральному вихованні з боку сімей і працівників ЗДО. Власне комплексність методики дослідження сприяло достовірності отриманих даних.

2.2. Аналіз експериментальних даних і виділення рівнів сформованості у дітей 5-6-річного віку моральних ставлень

У даній частині оброблено експериментальні дані, які стосуються ознак у 5-6-річних дошкільників морального відношення до навколишньої дійсності, насамперед, у світі людських стосунків. Розглянемо для початку результати проведення діагностичних методів з старшими дошкільниками у послідовності, яку було дотримано під час їх характеристики у описі комплексної методики.

У ході обробки даних за бесідою №1 у першу чергу зверталася увага на висловлювання дітей щодо їх відношення до людських стосунків, явищ життя у суспільстві, а також спрямованість на себе. Відповідаючи на перше запитання, опитані відмічали, що добро – це: те, що приносить радість з боку інших, те що роблять для тебе близькі та рідні люди; це так, як мають поводитися між собою діти та дорослі. Такі відповіді властиві 36% опитаних.

Інша частина вибірки вказали на те, що потрібно допомагати іншим людям, особливо тим, хто потребує допомоги, радіти за їх успіхи. У числовому еквіваленті таких досліджуваних значно менше: 16%. Одночасно з цим виявили

і категорію дітей, які відповідали, що вони або над цим не задумувалися, або не знають, або потрібно запитати у мами чи тата про це (поставлене запитання). Як бачимо, поняття добра й доброти переважна більшість респондентів відносить до сфери людських стосунків, однак невелика частина визнає, що це має йти з їх боку, а інша – навпаки, зі сторони оточуючих осіб. Проте найбільша частина не змогла надати необхідних відповідей.

Аналізуючи дитячі відповіді на друге запитання, дізналися, що біля 28% опитаних не змогли пояснити, що таке робити добро іншим. Натомість десь біля 19% відсотків відзначили, що вони намагаються робити іншим добро: діляться іграшками, граються разом і радіють успіхам у грі; допомагають вдома мамі чи татові; прибирають за собою, а мама тоді говорить як ти мені допоміг. Значна частина маленьких респондентів вказали, що їх постійно намагаються дорослі робити комусь добре (допомагати старшим, співчувати у біді, під час невдачі), а от їм, натомість, ніхто добра й не робить, а це несправедливо. Отже, діти у переважній більшості розуміють, що значить виявляти доброту по відношенню до інших, але одні це роблять самі й таких небагато, а інші, хоч і роблять, але здебільшого очікують такої поведінки з боку тих, хто знаходиться з ними поруч.

У відповідях на наступне, третє запитання опитані у більшості випадків говорили, що вони із задоволенням товаришують, граються з однолітками, а з дорослими спілкуються (43%). У рівній мірі розподілилися досліджувані, які: співчують близьким, рідним, своїм ровесникам (19%); допомагають дорослим і своїм товаришам (19%); співчують (19%). Як бачимо, опитані вкладають різний зміст у поняття доброї справи, що говорить про те, що їх моральна свідомість знаходиться у процесі становлення.

Інформативними виявилися відповіді респондентів на четверте запитання, яке стосувалося уявлень дітей про виховану людину у моральному сенсі слова. Так, дошкільники надавали наступні відповіді: а) людина, яка щирою з тобою, підтримує тебе, допомагає тобі, говорить ласкаві слова, працююча; б) така людина доброзичлива у стосунках, поважає інших, лагідна з

дітьми; в) весела, енергійна з нею легко гратися, спілкуватися, вона завжди ділиться іграшками, цукерками, не б'ється і не свариться; г) не знаю, мабуть така, яку всі люблять, вона всім подобається; мабуть така, яка мене має любити й допомагати завжди.

В цілому відповіді розподілені у вибірці рівномірно по 20%, одна категорія з них носить егоїстичну спрямованість, а решта відображають бачення дітей вихованої людини у трьох з чотирьох випадків – це уявлення про вихованих дорослих, а водному – дитина-ровесник. Як бачимо, здебільшого опитувані орієнтуються саме на дорослих у питаннях моральної вихованості, оскільки саме вони є певним взірцем для наслідування.

У наступному запитанні ми просили досліджуваних назвати одразу кілька рис людини, які характеризують її з боку вихованості. Опрацювавши дитячі відповіді, отримали зміст моральних ставлень дітей 5-6 років, які представлено нижче у графічній формі.

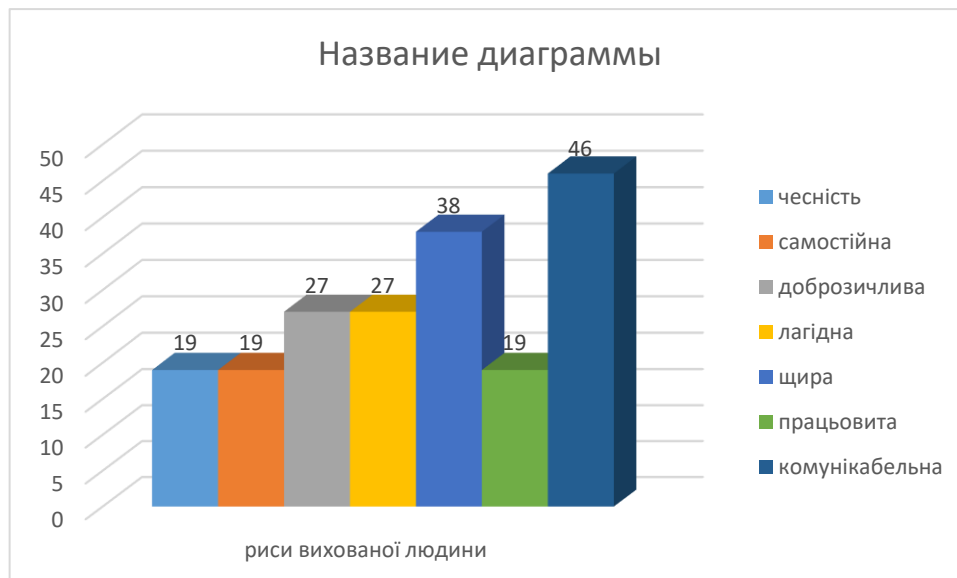

Рис.1. Рейтинг рис моральної особистості в уявленнях дітей 5-6 років

Як бачимо, у переліку моральних чеснот наявні риси, які відображають відношення дітей: а) до інших людей (*чесність, щирість, доброзичливість, лагідність*); б) ставлення до себе (*самостійність, комунікабельність, яка включає у себе, згідно уявлень дітей веселість та енергійність у стосунках*); в) відношення до явищ у людському суспільстві (*працьовитість*). Окрім цього

зафіксували, що більшою мірою опитані цінують (у порядку спадання): комунікабельність, щирість, доброзичливість і лагідність. Саме ці якості є визначальними у моральному плані для дітей 5-6 років.

Також цікавими виявилися відповіді дітей на шосте запитання, щодо найбільш важливого у житті. Так, опитані відмітили, що важливо: а) не сваритися та не битися один з одним; б) гратися та ділитися іграшками, солодощами; в) бути чесним і щирим; г) допомагати і співчувати один одному; д) не знаю, не можу сказати. Знову у своїх висловлюваннях опитані вказували лише на один з аспектів досліджуваної проблеми, акцентуючи увагу на одному з них. Нажаль, виявилися такі, що не змогли виявити пріоритет у моральних стосунках.

Відповіді на останнє запитання бесіди стосувалися моральних вчинків, або ж виявленням добрих справ. Тут вибірка поділилася навпіл: одна частина відмітила, що гарні вчинки, коли ти допомагає іншим, виконуєш доручення прохання (працюєш), Інша половина - коли спілкуєшся і граєшся з приятелями. Однак вся сукупність досліджуваних виявилася єдиною у тлумаченні негарних вчинків: погано, коли сваришся або б'єшся; або коли тебе ображають друзі, батьки, вихователі. Як бачимо, діти добре розуміють яка поведінка є гарною у моральному сенсі, а яка негарною, негідною для вихованої людини.

Розглянемо отримані відповіді на питання бесіди №2, які відобразили емоційний компонент досліджуваного феномену. Так, біля 85% опитаних вказали, що мають серед своїх знайомих вихованих осіб, яких вони характеризують як щирих, лагідних у стосунках, які не сваряться з ними, допомагають їм виконувати завдання, впевнені й самостійні. Натомість 15% досліджуваних зазначили, що для них складно надати таку оцінку й вказати на відповідні якості.

Біля третини вибірки відмітили, що їм ніхто нічого не говорить про їх вихованість. Натомість інша $\frac{1}{3}$ досліджуваних зазначили, що про їх моральність їм завжди докоряють дорослі, на зразок: не будеш себе гарно поводити, виростеш невихованим, злим. Решта опитаних вказала, що про їх вихованість

говорять і друзі й вихователі, а батьки лише зрідка. Отже, про моральність діти дізнаються від свого найближчого оточення, у даному випадку з'ясувалося, що найменше оцінюють дітей батьки, у більшій мірі вихователі, а вже потім однолітки. Проте, частина респондентів таких оцінок про себе не отримують взагалі, або ж у дуже малій мірі, що вони не усвідомлюють моральних суджень.

Інформативними виявилися судження опитаних щодо покращення власної моральності. Зокрема, $\frac{1}{2}$ досліджуваних зізналися, що їм варто розвинути у собі моральні чесноти, оскільки їм часто дорослі й однолітки роблять зауваження щодо їх поведінки у спільноті, на заняттях, прогулянках іграх. Натомість інша половина вважає, що їм цього не варто робити, адже їм або взагалі нічого не говорять про їх поведінку вдома, чи в дитсадочку, або ж говорять, що вони й так гарно виховані.

У відповідності до означених тенденцій у межах вибірки розподілилося бачення й шляхів допомоги у розвитку певних особистісних рис. Зокрема $\frac{1}{2}$ респондентів ні до кого звертатися не буде, адже вони й так гарно виховані, а решта буде просити допомоги: а) у вихователів, оскільки ті гарно виховані й весь час навчають інших; б) або до батьків, щоб вони ще краще їх виховували. Як бачимо, хоча досліджувані й розуміють, що варто розвивати у собі певних якостей, однак вважають це справою дорослих, іншими словами діти слабо мотивовані у цьому відношенні.

У останньому пункті бесіди намагалися з'ясувати, чи наслідують діти гарні у моральному сенсі вчинки. Виявилось, що $\frac{2}{3}$ досліджуваних прагнуть до відповідних дій, які схвалюються щодо їх дорослими, знайомими, однолітками. Натомість $\frac{1}{3}$ респондентів, за їх судженнями, ніколи над цим не задумувалися та не переймалися.

Ще один метод, який був спрямований на діагностику афективного компоненту досліджуваного особистісного утворення – *модифікований метод вивчення самооцінки Я. Щур*. Зокрема на основі цього методу було виявлено три групи опитаних: *перша* з них – це досліджувані, які ідентифікують себе більше невихованими, ніж вихованими; *друга* – досліджувані, які сприймають

себе більшою мірою вихованими, ніж невихованими; *третья*– досліджувані, які вважають себе вихованими.

Як з'ясувалося, у вибірці відсутні респонденти, які б сприймали себе відверто невихованими. При цьому перша група, дітей 5-6 років, пояснюючи свій вибір, відзначала, що їм часто повторюють у дитячому садочку, що вони поведуть себе негарно й тому вважають себе невихованими. Інша частина досліджуваних – відзначала, що отримують зауваження зрідка від дорослих, натомість частіше від приятелів, тому і вважають себе у більшій мірі вихованими, ніж невихованими. Третя група 5-6-річних малюків вважають себе вихованими, оскільки їх часто хвалять дорослі й ставлять їх поведінку за зразок.

Найбільшою є група досліджуваних, які вважають себе більшою мірою моральними, ніж невихованими. Графічно означені вище категорії дошкільників, які відвідують старшу групу ЗДО представлені на діаграмі.

Рис 2. Групи дітей 5-6 років з різним рівнем моральної самооцінки

Отже, переважна більшість досліджуваних мають тенденцію до віднесення себе до категорії заниженої самооцінки, дещо менша частина себе оцінює більш позитивно, ніж негативно у моральному сенсі, та найменший відсоток дітей оцінює себе позитивному сенсі, як особистість яка вихована у моральному плані.

Розглянемо тепер дані, які відображають поведінковий компонент моральних ставлень дітей 5-6 років. Під час спостереження було виділено три групи досліджуваних: а) діти, які чітко слідували інструкції, переправлялися на

інший бік, передавали предмет-замінник партнеру, чекали на його успішні дії, а вже потім енергійно бігли до фінішу б) діти, які самостійно виконували всі інструкції щодо переправи, але або забувалися місточок на місці, або хапали його й чимдуж бігли до визначеного місця, однак по дорозі осмислювали свій вчинок самостійно (чи за невеликої підказки експериментатора) поверталися до самої ріки, передавали предмет-замінник, чекали на успішні дії, допомагали партнерові, а вже потім бігли до фінішу; в) діти, які переправилися відразу хапали предмет-замінник і бігли до фінішу та лише за прямої вказівки експериментатора поверталися й неохоче передавали місточок, не звертали на дії партнера повертали назад. Поводження старших дошкільників першої групи, характеризувалося вищим рівнем моральності, оскільки тут було помітне бажання надати допомогу, яке ґрунтується на щирих і доброзичливих стосунках, співпереживанні за спільний результат.

На основі опрацьованих емпіричних даних по вивченню моральних ставлень дітей 5-6 років нами було здійснено розподіл дітей за рівнями розвитку означеного утворення й охарактеризовано поведінку досліджуваних відповідно до міри сформованості у них цього феномену. Результати проведеної роботи представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Рівні сформованості у дітей 5-6 років моральних ставлень і їх характеристика

Рівні розвитку	Характеристики поведження дошкільників	Відсоток дітей
<i>високий</i>	цінує доброзичливість у стосунках; усвідомлює риси морально зрілої людини та їх значення; орієнтується на значущі цінності: працю людину, самоповагу та повагу до інших, доброти; з повагою відноситься до партнерів у спілкуванні та грі; приміряє до себе риси зрілої й вихованої у моральному сенсі особи; хоче виховати у себе риси, які цінуються людьми (щирість, чесність, самостійність, доброта, працьовитість); намагається дотримуватися визнаних у мікросередовищі правил стосунків; орієнтований на позитивні зразки й еталони поведження у спільноті;	14

	самостійно готовий запропонувати допомогу іншим	
<i>середній</i>	знає про доброзичливість у стосунках; усвідомлює риси морально зрілої людини та їх значення; орієнтується на значущі цінності: працю людину, самоповагу та повагу до інших, доброти; з повагою відноситься до партнерів у спілкуванні та грі; приміряє до себе риси зрілої й вихованої у моральному сенсі особи; хоче виховати у себе риси, які цінуються людьми (щирість, чесність, самостійність, доброта, працьовитість), але не знає як цього досягти; намагається дотримуватися визнаних у мікро-середовищі правил стосунків; орієнтований на позитивні зразки й еталони поведження серед однолітків, близьких, дорослих; інколи готовісамостійно запропонувати допомогу; зрідкадорослі надихають до моральних вчинків	38
<i>низький</i>	знає про доброзичливість у стосунках; усвідомлює значення рис морально зрілої людини; не завжди орієнтується у поведінці на працю, доброту, щирість; намагається з повагою відноситься до партнерів у спілкуванні та грі; неохоче приміряє до себе риси вихованої у моральному сенсі особи; не хоче та не розуміє навіщо виховати у себе щирість, чесність, самостійність, доброту, працьовитість, не знає як цього досягти; намагається дотримуватися визнаних у мікро-середовищі правил стосунків; здебільшого орієнтований на позитивне поведження у спільноті однолітків, дорослих; дуже рідко готова самостійно запропонувати допомогу; лише дорослі надихають до моральних вчинків	48

Отже, переважна більшість дітей 5-6 років характеризуються як такі, у яких мають місце недоліки у сформованості моральних ставлень. Такий стан речей зумовлює до проведення формувального експерименту. Оскільки до нашої вибірки входили діти експериментальної та контрольної груп, доцільним буде їх розведення, чого передбачає подальше дослідження проблеми. Результат цієї процедури представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Показники моральних ставлень дітей 5-6 років у експериментальній і контрольній групах

Рівні сформованості та досліджувані групи	Експериментальна група	Контрольна група
<i>високий</i>	17	14
<i>середній</i>	38	38
<i>низький</i>	45	48

Як бачимо з таблиці 2.3 показники груп вибірки різняться слабо, а тому виявленою різницею доцільно знехтувати, оскільки у нашому дослідженні немає завдання з'ясувати індивідуальні відмінності.

Таким чином, зафіксовано, що зміст моральних ставлень дітей 5-6 років визначають відношення дітей: а) до інших людей (*чесність, щирість, доброзичливість, лагідність*); б) до себе (*самотійність, комунікабельність, яка включає у себе, згідно уявлень дітей веселість та енергійність у стосунках*); в) до явищ у людському суспільстві (*працьовитість*). Окрім цього з'ясовано, що більшою мірою опитані цінують комунікабельність, щирість, доброзичливість і лагідність, які і є визначальними у моральному плані для дітей 5-6 років. рівень сформованості моральних ставлень визначається такими показниками: високий (14%), середній (38%), низький (48%).

2.3. Особливості впливу вихователів і батьків на процес формування у дітей 5-6 років моральних ставлень

Наступним кроком магістерського дослідження стало визначення впливу на становлення у дітей 5-6 років моральних ставлень у існуючих нині системах сімейного та суспільного дошкільного виховання. У ЗДО розгорнуто цілісний освітній процес, що стимулює особистісне зростання дітей, у тому числі й у сфері моралі. Отже, розглянемо спочатку вплив дитсадка на формування у вихованців моральних ставлень на основі аналізу існуючої системи змісту, форм і методів впливу на означене особистісне утворення вихованців старшої групи.

Так, нас цікавило, як же розуміють вихователі основні поняття етичної царини людей. Зокрема, моральність вихователі ЗДО ототожнюють з системою (сукупністю) поглядів на стосунки між людьми, моральну ж вихованість – з усвідомленою поведінкою та наявними моральними чеснотами особи. Натомість до розуміння ставлень вихователі дійшли через виховані риси особистості, які визначають відношення до предметів, людей і самого себе. При цьому відмітимо, що працівники ЗДО не відмітили основну ознаку ставлень – моральна оцінка існуючої системи зв'язків людини зі світом, з людьми, які знаходяться поруч та оцінювання власного внутрішнього світу. Отже, повною мірою педагоги дошкільної установи не усвідомлюють суть досліджуваного явища.

Необхідність проведення виховних впливів, спрямованих на формування цього особистісного утворення вони також пояснюють з двох позицій: необхідно формувати морально-етичний фундамент людини – це найбільш оптимальне пояснення, яке ґрунтується на наукових підходах. Інше пояснення, яке надавали фахівці – потрібно виховувати, адже мене виховували батьки. Отже, половина з вихователів розуміють, що це необхідно здійснювати, але вони посилаються не на БКДО чи на одну з чинних програм дошкільця.

Наступний момент, на який було варто звернути увагу у ході виконання дослідження – це використання фахівцями галузі дошкільця інформації з питання виховання у дітей 5-6 років моральних ставлень. Так, у коментарі до цього пункту, вони відмітили, що намагаються знаходити інформацію у спеціальній методичній літературі, а коли там її не знаходять, використовують сайти *мережі Internet*. Водночас вони ігнорують педагогічну періодику, засідання методичних об'єднань фахівців дошкільця, тематичні телепередачі, передовий досвід інших діячів у означеній галузі. Як бачимо, потрібно вихователям звертати увагу й на інші джерела пошуку необхідних відомостей.

Окремим пунктом у анкеті було питання залучення батьків до процесу: використання порад, зауважень батьківських прохань в освітньому процесі. Вихователі були єдині у своїх переконаннях: всі відмітили, що вони не

дослухаються у своїй педагогічній діяльності батьків порад, адже представники родин не є достатньо компетентними у означеній сфері. Як бачимо, тут доволі актуальним є питання налагодження оптимальної взаємодії між вихователями та сім'ями дошкільників 5-6-річного віку. Також всі опитані працівники дошкілля відмітили, що ніколи не спілкувалися у своїй практиці з бабусями та дідусями своїх вихованців, а в усній співбесіді додали, що й надалі не збираються нічого змінювати у даному питанні. На нашу думку, категоричність вихователів, лише шкодить цілісному процесу морального виховання.

Надалі нас цікавило, як саме вихователі співпрацюють з батьківськими змістом і методами виховання у дітей 5-6 років моральних ставлень значна частина фахівців відповіли, що вони пропонують дорослим членам родин час від часу вивчити вірш чи пісню до свята, та здебільшого лише запрошують на святкові ранки в ЗДО.

У ході подальшого виявилось, що опитані фахівці дошкільної галузі, час від часу використовують предмети й досягнення української культури для виховання у дітей 5-6-річного віку моральних ставлень. Уточнююче запитання анкети, яке було наступним, допомогло з'ясувати, що це, насамперед, народний фольклор, казки. Означені елементи респонденти використовують власне на заняттях з дітьми, або ж використовують у процесі підготовки до народних свят, які регулярно проводяться з дітьми.

Відповіді на 9 і 10 пункт анкети взагалі є відсутніми, оскільки вихователі не змогли вказати, назви художніх творів (літератури, мистецтва) та їх авторів, які вони останнім часом використовували з метою впливу на досліджуване явище. Як бачимо, працівники ЗДО недостатньо впливають на моральну сферу через згадані нами засоби у анкетах.

Отже, дошкільні фахівці, як з'ясувалося у ході аналізу анкетних даних, надто слабо орієнтуються у меті й завданнях морального розвитку дітей 5-6 років, у недостатній мірі звертаються за інформацією щодо цієї проблеми до державних нормативних документів, майже не використовують досягнення своїх колег, рекомендації методоб'єднань, публікації у педагогічній періодиці.

Окрім цього зафіксовано, що слабкою мірою організована співпраця з батьками дошкільнят, що також негативно впливає на формування досліджуваного феномену.

Наступним етапом у цьому ж контексті було з'ясування того, як батьки старших дошкільників власне здійснюють моральне виховання в цілому, й зокрема формують моральні ставлення сина чи доньки. Так, відповідаючи на перше запитання анкети, респонденти відмітили, що моральність вони тлумачать як наявні знання, переконання про норми та цінності значущі суспільстві, та які визначають стосунки між членами соціуму. Саме вони, на думку батьків, і визначають здатність розрізняти гарні стосунки від поганих. Натомість моральну вихованість вони розуміють як взаємодію між членами спільноти, між ними сином чи донькою на основі наявних у них етичних уявлень. Моральні ж ставлення, згідно їх відповідей, відображають відношення до людей і прояви у поведінці щедрості, доброти, справедливості по відношенню до оточення, до себе, до предметів і явищ природного та соціального довкілля. Як бачимо, знання дорослих членів сімей є більш кращими про моральні категорії, ніж вихователів.

Водночас батьки відмітили, що вони намагаються дізнаватися про зміст морально-етичного розвитку дітей від вихователя, проте цього вони не завжди досягають, в силу своєї зайнятості. Також третина досліджуваних відмітили, що у ЗДО їх ознайомили з тим, що у дітей варто формувати чесність, співчуття, відповідальність та взаємодопомогу й саме на них вони і спрямовують власні виховні зусилля. Але $\frac{2}{3}$ вибірки взагалі не надало відповідей на означений пункт.

Також 40% респондентів відмітили, що намагаються вдома проводити з сином чи донькою виховну роботу з ознайомлення їх з найбільш значущими, з їх точки зору, цінностями: чесність, повага до всіх людей, шанування батьків, доброта, любов, самоконтроль і чемність. Варто відмітити, що окремі моральні чесноти, названі у вибірці батьків, співпадають зі змістом моральних ставлень

5-6 річних дітей, а решта збагачують досвідченість малюків у етичних принципах поведінки, доповнюють їх уявлення про суть моральних ставлень.

Також респонденти вказали, що їх участь в освітньому процесі ЗДО полягає у вивченні разом з сином чи донькою пісні, чи то вірша до свят. Це відмітили 60% дорослих. Водночас, такий же відсоток вказав, що вони з метою виховання дітей читають їм вірші, казки. Решта 40% взагалі цим не займаються, оскільки зайняті на роботі.

Більша половина батьків – 64% демонструють дітям власне ставлення до цінностей, натомість 36% опитаних вважають, що це надто рано для їх сина чи доньки, адже ще не прийшов відповідний час. Перша категорія респондентів зізналася, що намагається проводити подібну роботу у ході бесід, спілкування з дітьми на теми моралі, натомість решта 36% вибірки вважають, що цьому мають навчати у садочку, який відвідують діти, а ще більше у школі.

Також респонденти висловили своє бачення щодо впливу культури регіону й України в цілому на формування досліджуваного явища у старших дошкільників. Так, $\frac{1}{3}$ вибірки вважає, що найкраще на моральні ставлення дітей впливають чинники культури місцевої, ще $\frac{1}{3}$ респондентів вважає, що не потрібно виділяти окремо культурний пласт місцевості, оскільки краще користуватися здобутками всіх регіонів держави, оскільки вони дуже схожі. Ті, хто залишився зазначили на своїх бланках, що це їх не стосується.

Останнім пунктом анкети стало запитання про основні канали інформації у цьому виховному процесі. Зокрема вся вибірка опитаних розділилася на три групи, відповідаючи на вказане запитання. так, третина батьків отримує необхідну інформацію під час культурно-просвітницьких міроприємств, ще третина – з тематичних телепередач, а решта $\frac{1}{3}$ з розповідей власних батьків.

Отже, батьки, з якими було проведено анкетування виявили системні знання про суть моральних категорій, зокрема вихованості, моральності та відповідних ставлень, у порівнянні з дошкільними фахівцями. Проте значна їх частина уникає спілкування з дітьми, де предметом є мораль, стосунки з людьми, посилаючись на різні моменти: чи то ще зарано, то нехай цьому

навчають у садочку, а потім вдома. Проте незначна частина спілкується з сином чи донькою на теми моральних ставлень до світу, читаючи їм відповідну літературу (здебільшого казки, вірші), демонструючи при цьому власний приклад, знання, заохочуючи дітей до моральних вчинків. Натомість залишається проблема взаємодії з вихователями ЗДО та їх участі у освітньому процесі.

Таким чином, дослідивши проблему впливу сім'ї та ЗДО на виховання у дітей 5-6 років моральних ставлень з'ясовано, що фахівці дошкільної освіти у недостатній мірі орієнтуються у питаннях морального розвитку дітей 5-6 років, недостатньо залучають до набутої інформаціїзданої проблеми нормативні документи, неохоче використовують досягнення колег у означеній сфері, мало читають публікацій у фаховій періодиці. Найбільш слабкою ланкою є співпраця з батьками дошкільнят, що підтверджують і батьки, які виявили достатньо гарні знання у питаннях моральних категорій. Проте лише незначна їх частина спілкується з сином чи донькою на теми моральних ставлень до світу, читає їм відповідну літературу, прагне демонструвати на власному прикладі дійсно моральні вчинки. Значна ж частина дорослих ігнорує виховні впливи, обґрунтовуючи це тим, що знання мають формувати у дитсадках і школах.

Висновки до розділу 2

З метою проведення констатувального етапу дослідження було розроблено комплексну методичку, компонентами якої були самостійно розроблені бесіди з дітьми, модифікована проєктивна техніка на виявлення особливостей моральної самооцінки дітей 5-6 років і її критеріїв, авторські анкети для виявлення тенденцій у моральному вихованні збоку сімей і працівників ЗДО. Власне комплексність методики дослідження сприяло достовірності отриманих даних.

Було зафіксовано, що зміст моральних ставлень дітей 5-6 років визначають відношення дітей: а) до інших людей (*чесність, щирість, доброзичливість, лагідність*); б) до себе (*самостійність, комунікабельність, яка включає у себе, згідно уявлень дітей веселість та енергійність у стосунках*); в) до явищ у людському суспільстві (*працьовитість*). Окрім цього з'ясовано, що більшою мірою опитані цінують комунікабельність, щирість, доброзичливість і лагідність, які і є визначальними у моральному плані для дітей 5-6 років. рівень сформованості моральних ставлень визначається такими показниками: високий (14%), середній (38%), низький (48%).

Емпірично дослідивши проблему впливу сім'ї та ЗДО на виховання у дітей 5-6 років моральних ставлень з'ясовано, що фахівці дошкільної освіти у недостатній мірі орієнтуються у питаннях морального розвитку дітей 5-6 років, недостатньо залучають до набутої інформації з даної проблеми нормативні документи, неохоче використовують досягнення колег у означеній сфері, мало читають публікацій у фаховій періодиці. Найбільш слабкою ланкою є співпраця з батьками дошкільнят, що підтверджують і батьки, які виявили достатньо гарні знання у питаннях моральних категорій. Проте лише незначна їх частина спілкується з сином чи донькою на теми моральних ставлень до світу, читає їм відповідну літературу, прагне демонструвати на власному прикладі дійсно моральні вчинки. Значна ж частина дорослих ігнорує виховні впливи, обґрунтовуючи це тим, що знання мають формувати у дитсадках і школах.

РОЗДІЛ 3.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ОПТИМІЗАЦІЇ ВИХОВАННЯ У 5-6-РІЧНИХ ДІТЕЙ МОРАЛЬНИХ СТАВЛЕНЬ В УМОВАХ ЗДО І СІМ'Ї.

3.1. Організація формувального експерименту.

Згідно поставленої мети у магістерській роботі, необхідно здійснити вивчення педагогічних умов, які дозволять оптимізувати процес становлення моральних ставлень у 5-6-річних дошкільників. У теоретичній частині роботи було з'ясовано, що досліджуване явище має певну динаміку у період від 5-ти до 6(7) років, а найбільший вплив на нього чинять, на думку сучасних авторитетних дослідників, цілі та виховні впливи, які мають місце у сімейному середовищі та освітньому процесі закладу дошкільної освіти. Відтак, вдосконалювати названий феномен найбільш доцільно через організацію суб'єктних стосунків у системі *вихователь ЗДО – дошкільник 5-6 років – сім'я*.

На констатувальному етапі нами було зафіксовано існування відмінностей у системі відношень старших дошкільників до людей поряд з ними, світу, який їх оточує, та до самих себе. У повному розумінні – це найбільше помітно у мірі сформованості моральних ставлень досліджуваних, які вивчалися за допомогою діагностичних методів, які дібрано до емпіричної методики. Було встановлено, що у переважної частини п'яти-шестирічних дітей у недостатній мірі розвинена оцінка людяності, доброзичливих ставлень, поваги до дорослих, до суспільних цінностей, до праці людей, до власної самобутності. Виявлені недоречності варто спробувати усунути, розробивши для цього програму формувальної частини педагогічного експерименту.

Взагалі перед проведенням виховних впливів необхідно чітко визначити головну та проміжні цілі даного експериментального кроку. Так, *основна мета* формувального етапу *полягає у обґрунтуванні педагогічних умов і методів*

та їх емпіричній перевірці щодо формування у п'яти-шестирічних дошкільників значущих моральних ставлень у закладі дошкільної освіти та сімейному середовищі. Варто нагадати, що найбільш характерними для цього віку науковці вважають наступні морально-етичні уподобання оцінку дітьми: доброти, доброзичливості у стосунках, почуття обов'язку, самостійності, особистої гідності, вимогливості до себе, любові до праці та її результатів.

Досягнення визначеної мети передбачало поступову реалізацію проміжних цілей: а) визначення принципів, які мають бути закладені в основу організації педагогічного експерименту; б) обґрунтування педагогічних умов, за рахунок яких відбуватиметься оптимізація виховних впливів; розробка системи роботи з прищеплення п'яти-шестирічним дітям моральних цінностей (зміст програми); в) утворення вибірки досліджуваних; г) практична реалізація програми виховних впливів; д) здійснення контрольного етапу експерименту. Отже, процесуально формувальний етап поділяється на п'ять логічно впорядкованих кроків. Розглянемо їх детально у такій же послідовності.

Так, перший крок – це закладання теоретичного базису формувальної частини, тобто висхідних теоретичних положень, які визначатимуть зміст і особливості експериментальних дій. У нашому дослідженні – це декілька наукових підходів, дотримання принципів яких зумовлено вимогами стосунків між учасниками освітнього процесу. Пріоритетними для нас стали: *особистісно орієнтований, ціннісний, культурологічний, генетичний і діяльнісний*. Зокрема, означені наукові положення підкреслюють сучасну зорієнтованість освітнього процесу, що передбачає можливості його подальшого вдосконалення за рахунок збагачення змістового аспекту.

Так, *особистісно орієнтований підхід* зумовлює налаштованість зі сторони наставників на реалізацію процесу спілкування на рівні особистості, що означає повагу до кожного вихованця, визнає його пріоритет у активності, діалозі. Крім того, педагог чи батьки мають достатньо добре розуміти психологічну природу п'яти-шестирічних дошкільників, розуміти їх бажання, мотиви, цінності, поведінку й особливості засвоєння ними інформації різного

контексту. Зокрема С. Максименко відмічає, що особистість у названому підході вважають найбільш значущим мірилом цінностей [13, с. 19]. Одночасно це передбачає розуміння вихователями особливостей дитячої картини світу, яка має суттєві відмінності від уявлень і переконань педагогічних працівників і батьків у тому числі.

Зокрема О. Пехота розглядає даний підхід у якості однієї з головних освітніх технологій, яка виникла на межі 20/21 століть і є по суті визначальною у дошкільній освіті на даному етапі. Подібні позиції відстоює й О. Низковська щодо важливості означеного напрямку у дошкільній освіті. Науковець відмічає, що принципи особистісного підходу сприяють дотриманню гуманності у стосунках всіх учасників освітнього процесу, формуванню у 5-6-річних дітей необхідних і важливих для її віку компетенцій, а також передбачають гуманізації змісту дошкільньої освіти та прищеплення вихованцям одвічних моральних цінностей і чеснот [54, с. 8].

Натомість *ціннісний підхід* дозволяє нам розглядати п'яти-шестирічних дошкільників як осіб, що спрямовані на активне засвоєння ними знань про соціум. Під час їх взаємодії з суспільством, навколишнім світом поступово з'являються оцінні судження, які передбачають появу у п'яти-шестирічних дітей певних вибіркових ставлень щодо природнього довкілля, світу культури, мистецтва, але головне – це виникнення ціннісних орієнтацій до міжособистісних стосунків з людьми та морально-етичних здобутків людської цивілізації.

Г. Кошелева зазначає, що для даного підходу є характерним відстоювання значущих емоційних переживань, які є відповіддю дитини на певні життєві події, на усвідомлення моральних цінностей, на виникнення нового досвіду [К, с. 5]. Отже дослідниця підкреслює, що переживання дошкільником певних подій, пов'язано з виникненням у них певного оцінного ставлення до них (позитивного чи негативного), що сприяє становленню значущого особистого досвіду п'яти-шестирічних дошкільників.

У цьому відношенні С. Ладивір наголошує, що у дитини відбувається закарбування міцного емоційно-ціннісного досвіду, який становить основу особистісного потенціалу дошкільнят, що відповідає закономірностям розвитку старших дошкільників [69, с. 7]. Отже, означений підхід надає вагомості власним надбанням дітей, які мають емоційно-ціннісну природу, оскільки є наслідком емоційних дитячих переживань.

У *культурологічному підході* визнаються чинниками розвитку особистості не лише предмети людської культури, але й продукти духовного спрямування. Саме тому науковцями обґрунтовується активне залучення до освітнього процесу дошкільця й духовних цінностей. Т. Поніманська у цьому відношенні відстоює ідеї гуманізму, оскільки вважає що п'яти-шестирічним дітям вже є властивим розуміти сутність гуманних стосунків та їх багатогранну природу. Тому, саме культурологічний підхід дозволяє стверджувати цінності, які властиві у спілкуванні між собою людей українського народу, зокрема щирих і доброзичливих стосунків, які підкріплені вірною дружбою та готовністю прийти на допомогу [53, с. 11].

Наступний підхід, які було використано у якості базису дослідження – це *генетичний*. Принципи означеного наукового підходу визнають, що будь-яке явище має тенденції розвитку, від найменш розвиненої властивості до найбільш високого рівня її сформованості. У контексті означених положень варто чітко усвідомити суть і зміст досліджуваного явища, його вікові ознаки й можливості (потенціал) щодо вдосконалення. На думку С. Максименка, генетичний принцип висуває вагомі вимоги до експериментальних методів. Так, автор відмічає, що на сучасному етапі розвитку науки надзвичайно гостро постають питання, які стосуються осучасненню та оновленню методів і форм освітньої діяльності, а також пошук й обґрунтування нових шляхів передавання інформації від покоління до покоління [56, с. 7]. Отже, у руслі означеного підходу методи, які дібрані до методики формувального експерименту розглядаються як такі, що враховують вікові особливості досліджуваного

явища, орієнтуються на його потенціал у плані розвитку, наповнені сучасним змістом, базуються на новизні й актуальності освітньої інформації.

Заключним у низці висхідних базових положень виступав *діяльнісний підхід* у організації педагогічного експерименту, який постулював активність особистості у процесі свого розвитку. Основу цього підходу було закладено у працях М. Басова, Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва. Зокрема М. Басов розглядав діяльність як вияв взаємозв'язку людини зі світом, натомість Л. Виготський виділяв у ній спрямованість на засвоєння культури через знаки та символи, її роль у формуванні свідомості дитини відзначав С. Рубінштейн.

О. Леонтьєвим було розроблено вчення про провідну діяльність, згідно з яким у дошкільному віці такою вважається сюжетно-рольова гра. У сучасній дошкільній освіті її пріоритет серед інших форм навчання визнають Г. Беленька, Л. Артемова та ін. У відповідності з їх уявленнями дитяча гра враховує інтереси дошкільників, мотивує їх на досягнення, спілкування з однолітками й дорослими та сприяє засвоєнню набутих знань. Зокрема Л. Артемова надавала вагомого значення дидактичним іграм, які дозволяють значно оптимізувати пізнавальну діяльність дитини соціального контексту.

Отже, висхідними у нашому дослідженні були положення особистісно орієнтованого, ціннісного, культурологічного, генетичного та діяльнісного підходів. У відповідності до них виділено й обґрунтовано *педагогічні умови*, які зумовлювали реалізацію програми формування моральних ставлень п'яти-шестирічних дітей. Так, у якості *педагогічних умов* нами розумілося штучно створене мікросередовище задля реалізації освітньої програми чи технології морально-етичного спрямування.

У нашому дослідженні до таких умов належали: *надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку; стимулювання проявів і вправляння у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору; оптимізація стосунків*

вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років.

Проаналізуємо названі педагогічні умови. Зокрема, виділяючи першу з них – *надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку* – базувалися на тому, що варто здійснювати цілеспрямовані дії у плані збагачення знань і уявлень дітей про моральні чесноти, вчинки, обговорювати з ними відомі еталони моральної поведінки.

Окрім того наші намагання вдосконалити моральний досвід п'яти-шестирічних дітей ґрунтувалися на дитячій здатності та їх можливостях осягнути морально-етичні чесноти, побачити їх у якості мотивів поведінки та розглядати їх як цінності сучасного життя. Л. Лохвицька наголошує на тому, що дошкільник 5-6 років розуміє ознаки морального поведіння людини та позитивно до них ставиться, проявляє повагу до себе самої та інших. При цьому дослідниця акцентує увагу на тому, що вихованець старшої групи вже може розрізняти ставлення до себе зі сторони дорослих і однолітків, виділяє динаміку емоційних переживань, а також сутність відношення до нього (позитивне чи негативне) та орієнтується на ці показники при виборі техніки поведінки [33, с. 68]. Все це, на думку дослідниці, є свідченням того, що у п'яти-шестирічних досліджуваних збагачується досвід про моральні ставлення.

Беручи до уваги другу педагогічну умову – *стимулювання проявів і вправлення у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору* – розуміли, що набуті відомості варто закріпити у практичних діях, при чому неодноразово. Так, Н. Ветлугіна наголошувала на цілеспрямованому вправленні дітьми від 4-х до 6-ти років у морально-етичній поведінці, яка, на її думку, є основою для закріплення моральних почуттів, які за своєю сутністю є узагальненим емоційним досвідом, який дозволяє фіксувати зміст (інформацію з навколишньої дійсності) на переживаннях.

Власнетакі тренування (вправлення у моральних вчинках) є основою дитячої емпатії та визначають у подальшому житті моральні орієнтири дітей п'яти-шести років [38, с. 4]. Окрім цього, авторка зазначала, що більшою мірою

тренування означеного поведження найбільш доцільно організувати у звичних видах дитячої діяльності, а також використовувати ситуації морального вибору, у яких діти мають диференціювати власні емоційні переживання, через ознаки доброти або ж зла та надати цим категоріям особистісної оцінки.

Визначаючи наступну педагогічну умову – *оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років* – ми усвідомлювали необхідність тісних стосунків між двома соціальними інституціями, а також необхідність існування спільних поглядів на досліджуваний феномен. Підтвердження власних припущень було знайдено у БКДО. В означеному документі відмічено, що важливим підґрунтям формування досвідченості зростаючої особистості 5-6 років є взаємодія педагогічних працівників і батьків, які ґрунтуються на взаємній довірі, відзначаються подібністю уявлень у плані розвитку дитини, зокрема у сфері моральних ставлень, та спільними зусиллями у освітньому процесі [4].

Таким чином, основою для організації педагогічного експерименту були взяті положення особистісно орієнтованого, ціннісного, культурологічного та діяльнісного підходів, що визначали напрямок формування моральних ставлень п'яти-шестирічних дошкільників. Керуючись принципами означених підходів, було визначено педагогічні умови, що покладені в основу програми з оптимізації освітнього процесу з метою вдосконалення моральних ставлень дітей 5-6 років: надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку; стимулювання проявів і вправління у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору; оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років.

3.2. Програма вдосконалення процесу виховання моральних ставлень дітей 5-6 років

Подальша експериментальна робота полягала у моделюванні й плануванні змін у освітньому процесі, що дозволяли оптимізувати вдосконалення ставлень п'яти-шестирічних дітей у моральному плані. На констатувальному етапі було зафіксовано, що за звичних умов формування досліджуваного феномену не є ефективним, а тому потребувало змін і доповнень та створення відповідної програми на етапі формування. Усвідомлюючи, що стратегічна мета на цьому етапі полягала у необхідності емпіричної перевірки виділених нами педагогічних умов й оптимізації освітнього процесу у його морально-етичній спрямованості, було зосереджено роботу на доборі й осучасненні необхідних методів і прийомів і узгодження їх у змісті розроблюваної програми.

Так, найбільш широковживані шляхи впливу на вихованців, зокрема наслідування зразків моральної поведінки, бесіди, спостереження та інші було доповнено тематичними бесідами, обговоренням моральних чеснот і цінностей, ігровими вправами, ситуаціями морального вибору, іграми моральної тематики, що дозволяло збагачувати освітній процес морально-етичними категоріями та стимулювати відповідний потенціал у п'яти-шестирічних дошкільників.

Програму склали формувальні впливи, орієнтовані на моральну сферу старших дошкільників. Передбачалося, що вони актуалізують наявний у дитини багаж моральних знань, збагачуватимуть уявлення дітей про морально-етичні категорії, викликатимуть інтерес до поведінки та вчинків, сприятимуть виникненню позитивних емоцій і почуттів (зацікавленість проявами доброти, доброзичливими стосунками, співчуттям до ближніх, бажання робити добро іншим, допомагати їм), стимулюватимуть до самостійних проявів моральності у діях і вчинках, прагнення до вправління у морально-етичних діях, поведінці, також виникнення стійкого позитивного ставлення до людяності, щирих людських стосунків, власної гідності та самостійності.

Педагогічний експеримент було організовано у експериментальному ЗДО. його учасниками стали 12 п'яти-шестирічних вихованців старшої групи (експериментальна група), 7 педагогічних працівників та 12 осіб представників

сімей, переважно мами у віці від 23 до 32 років. Експеримент був розгорнутий у часі й тривав 5 місяців

У ході педагогічного експерименту задіяно сукупність шляхів, які були дібрані з врахуванням змісту виділених умов задля реалізації програми та одночасно зумовлювали сприяння оптимального перебігу освітньої діяльності. водночас експериментальні способи, задіяні у програмі, враховували дитячий потенціал з приводу розуміння власних ознак моральності, знання й оцінку моральних чеснот у суспільстві, поведінці, усвідомлення шляхів прояву власних гуманних переконань (людяності), поглядів у стосунках (Я можу), а також прагнення до урізноманітнення знань про гуманність у стосунках, про можливість виявлення у собі здатностей до співчуття, взаємодопомоги по відношенні з однолітками; самостійно шукати ситуації за яких доцільно виявляти гуманність по відношенню до інших та повагу до себе (Я хочу).

Згідно зі сформульованою ціллю педагогічного експерименту, дібрано методи, які склали основу програми вдосконалення моральних ставлень п'яти-шестирічних дітей. До їх переліку віднесено: проведення тематичних (морально-етичного спрямування) бесід, читання дитячої літератури (творів з яскраво вираженим етичним контекстом), перегляд мультфільмів для дітей, тематичні бесіди про актуальні віку цінності життя, ігрові моральні вправи, ситуації морального вибору, рольові сюжетні ігри морального змісту, спеціальні заняття з моральності, вправи на розвиток моральних суджень, проведення лекційних занять, консультацій з дорослими, складання пам'яток для батьків і педагогічних працівників.

Названі методи представлено нижче у відповідній таблиці, що дозволить краще усвідомити потенціал програми оптимізації формування у п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень

Таблиця 3.1.

Педагогічні умови й методи програмипедагогічного експерименту з виховання у п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень

Педагогічні умови	Методи
-------------------	--------

<i>надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку;</i>	тематичні бесіди про моральні чесноти; читання творів дитячої літератури; перегляд дитячих мультфільмів; узагальнюючі бесіди про цінності життя (актуальні віку дітей);
<i>стимулювання проявів і вправлення у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору;</i>	ігрові моральні вправи; ситуації морального вибору; рольові сюжетні ігри; заняття морального спрямування; висловлювання дітей про власні моральні чесноти
<i>оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років.</i>	лекційні заняття; консультації; складання пам'яток морального виховання

Відповідно до втілення *першої педагогічної умови* – надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку – було використано наступні способи експериментальної взаємодії: тематичні бесіди про моральні чесноти; читання творів дитячої літератури; перегляд дитячих мультфільмів; узагальнюючі бесіди про цінності життя (актуальні віку дітей). Проаналізуємо їх детально.

1. Тематичні бесіди про моральні чесноти й цінності;

Експериментальні впливи на основі методу бесіди передбачали збагачення знань і уявлень дітей про моральні чесноти та цінності, які є актуальними у плані виховання моральності п'яти-шестирічних дітей. У ході обговорення проблем акцентувалася увага дітей на проявах гуманності у стосунках серед людей, її ознаках. Визначалися з дітьми характерні риси гуманної людини. Зокрема було використано наступну тематику бесід: *Доброзичливість у стосунках, Щирі стосунки між приятелями, Прояви доброти, Добро і зло: підґрунтя моральних чеснот людини, Гуманність та її прояви у поведінці людини*. Всього було проведено п'ять зустрічей за визначеними темами спілкування.

2. Читання творів дитячої літератури;

Згідно з метою педагогічного експерименту організовувалося читання літературних творів у яких було представлено тематику людських стосунків, моральний бік поведінки. Образність та художній опис дозволяли зацентрувати погляди дітей на дружбі, взаємодопомозі, працьовитості, щирості та доброзичливості, любові до ближніх, повазі до старших. У ході обговорення змісту прочитаного пропонували дітям пояснити поведінку літературних персонажів з точки людяності, доброти. Для читання було дібрано наступні художні тексти: *Казочка про хлопчика та янгола (за А. М'ястківським), Лісова мавка та соловейко (за М. Погідним-Угорчак), Як куцик і навучок віддячилися миші (за Р. Завадович), Скажи людині: Здрастуйте, Навіщо кажуть: Спасибі Сьома дочка (за В. Сухомлинським), Про котика і півника (казка)*. За означеним напрямом було проведено 6 зустрічей.

3. Перегляд дитячих мультфільмів;

Наступний вид роботи, задіяний у програмі виховання моральних ставлень у п'яти-шестирічних дошкільників – це організований кінозал для перегляду з учасниками експерименту дитячих мультфільмів. Після перегляду аналізувалися мотиви поведінки героїв, пояснювалися їх вчинки. Дітям пропонувалося висловитися з приводу їх бачення (оцінки) моральності героїв мультяшних історій, відповідність їх вчинків добру, взаємодопомозі, дружбі між дітьми (людьми), доброзичливих (людяних) стосунків. Разом переглянули наступні мультфільми: *Зимівля звірів, Неймовірні пригоди Фунтика, Про гарну думку і погану думку, Як вовк украв зайчиків, Пригоди крокодила Гени і чебурашки (3 серії), Котик і Півник*. Отже, предметом обговорення стало 7 мультиплікаційних фільмів, по одному за зустріч.

4. Узагальнюючі зустрічі-бесіди про цінності життя (актуальні віку дітей);

Даний вид роботи був логічним продовженням тематичних бесід. Відповідно з цим напрямом програми було організовано шість зустрічей, на яких підіймалися й спільно з дітьми розглядалися проблеми дружби, ввічливості, доброти, праці. Відповідно до означених питань проведено

узагальнюючого плану бесіди з учасниками експерименту: Як знайти добро, Дружба – могутня сила, Справа майстра звеличує, Кого можна назвати справжнім другом. Заходи розроблені відповідно до програми щодо формування у дітей п'яти-шести років основ гуманних стосунків.

Згідно дотримання наступної **педагогічної умови** – *стимулювання проявів і вправлення у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору* – застосовано ігрові моральні вправи, ситуації морального вибору; рольові сюжетні ігри; заняття морального спрямування, висловлювання дітей про власні моральні чесноти. Розглянемо особливості їх використання.

5. Ігрові моральні вправи

Означений вид роботи передбачав прояви на поведінковому рівні ввічливості, доброзичливості, співчуття. Проводилися така робота з використанням ігрових ситуацій. Дітям повідомлялося, що прийшов до нас зайчик. Учасників просили привітатися, попросити або запропонувати допомогу, запросити до себе на гостини, заспокоїти, бо він плаче. Всього було проведено 10 подібних зустрічей, у кожній з яких було по 5 подібних завдань

6. Ситуації морального вибору

У цьому контексті було дібрано декілька змодельованих ситуацій, які дітям пропонувалося розв'язати, використовуючи при цьому власні моральні погляди та пояснити їх. На кожній зустрічі пропонувалося 1-2 ситуації, на які запрошували ½ учасників дитячої вибірки. Всього було проведено 10 подібних занять з послідовним обговоренням завдання

7. Рольові сюжетні ігри

З метою виховання позитивного ставлення дітей до праці було проведено 5 рольових ігор: *Будівництво, У садочку, Пошиємо Катрусі платтячко, Змайструємо будинок для собачки (Котика)*. Кожна гра розраховувалася на 5 дійових осіб. Після кожної з них проводилося обговорення щодо виконуваних ролей дітьми та професій, які вони відображали. Ігри проводилися у другій половині дня, одна на тиждень. Після паузи проводилися ще по одному разові кожна. Всього було проведено 10 подібних заходів.

8. Заняття морального спрямування

З метою систематизації знань дітей про моральні чесноти та поведінку було організовано та проведено два заняття з окресленої проблематики: Стань господарем власних моральних вчинків, Як вести себе серед незнайомих людей. означені заходи спрямовані на диференціацію дітьми ознак морального чи аморального поведіння у спільнотах однолітків, а також під час зустрічей з незнайомими людьми.

9. Висловлювання дітей про власні моральні чесноти

У ході останнього компоненту дітей стимулювали до висловлювань про себе як до носія моральних чеснот. За процедурою проведення – це завершення дітьми розпочатої думки: *Я добрий, адже...*, *Я щирий, бо...*, *Я чемний, адже...*, *Я доброзичливий у стосунках з друзями, бо...*

Взагалі подібні заходи організовувалися наприкінці педагогічного експерименту, оскільки передбачали осмислення дітьми набутого досвіду та його проєкцію на власну особистість. Проводилося по дві зустрічі в останні два тижні формувальної частини експерименту. Всього було таких чотири зустрічі.

У відповідності до наступної **педагогічної умови** – *оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років* – було організовано проведення лекційних занять, консультацій з дорослими, а також проведено роботу зі складання пам'яток щодо виховання у п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень.

Зокрема з **педагогічними працівниками ЗДО** було проведено два лекційних заняття: *Моральні ставлення дошкільників: сутність і зміст у п'яти-шестирічних дітей; Моральна самооцінка у дітей п'яти-шести років.* акцентувалася увага вихователів на проблемі змісту моральних ставлень, важливості виховання у старших дошкільників властивостей, які сприятимуть їх позитивним стосункам з однолітками, дорослими, а також розкривалася роль моральної самооцінки дітей 5-6 років і її особливості.

З **батьками вихованців старшої групи** було проведено наступні консультації: *Моральне виховання сина чи доньки; Моральні чесноти, які варто*

виховувати у сучасних дітей. Увагу дорослих спрямовано на питання виховання людяності, її сутності у дітей дошкільного віку. Окрім того розкрито зміст основних моральних чеснот (сукупності якостей), які і утворюють означену рису та впливають на моральні ставлення дітей 5-6 років з позицій людяності та моралі, прийнятої у суспільстві.

Таким чином, основу програми формування у дітей п'яти-шести років моральних ставлень склали три напрями: формувальні впливи з дітьми 5-6 років, взаємодія з вихователями, робота з дорослими представниками сімей. Методи роботи, а також форми, які у ній застосовані, добиралися нами відповідно до обґрунтованих педагогічних умов. Зокрема до них віднесені: тематичні бесіди про моральні чесноти; читання творів дитячої літератури; перегляд дитячих мультфільмів; узагальнюючі бесіди про цінності життя (актуальні віку дітей), ігрові моральні вправи, ситуації морального вибору; рольові сюжетні ігри; заняття морального спрямування, висловлювання дітей про власні моральні чесноти, а також лекційні заняття та консультації для дорослих, складання пам'яток з формування у дітей 5-6 років моральних ставлень. Залучення до взаємодії всіх представників освітнього процесу ЗДО зумовило більш ефективну їх взаємодію у контексті досліджуваної проблеми.

3.3. Контрольний етап формування у п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень

Попередній крок магістерського дослідження – етап практичної реалізації створеної програми оптимізації освітнього процесу з метою вдосконалення рівня сформованості у дітей 5-6 років моральних ставлень. Згідно з програмою проведено роботу зі всіма категоріями вибірки досліджуваних: старшими дошкільниками, педагогічними працівниками та дорослими представниками сімей. Згідно мети формувальної частини було впорядковано експериментальні групи по вибірці дітей і дорослих (ЕГ), а також дібрано найбільш оптимальні

педагогічні засоби, які було осучаснено й модифіковано відповідно до змісту експериментальної роботи.

На цьому етапі експериментальної діяльності проводилося узагальнення щодо ефективності створеної програми з вдосконалення виховання у дітей 5-6 років моральних ставлень. У ньому брали участь представники всієї вибірки досліджуваних: експериментальні групи дітей, вихователів і батьків, а також контрольні групи всіх категорій досліджуваних.

На контрольному етапі використовувалися діагностичні процедури, які мали місце під час констатувального зрізу: бесіди, опитувальник проєктивного характеру з дітьми, проведено спостереження за ігровою діяльністю дітей, а також проведено анкетування з батьками та педагогічними працівниками ЗДО. означені методи було модифіковано та представлено у більш скороченому варіанті, оскільки цікавили найбільш значущі зміни у поведінці досліджуваних.

Під час проведення контрольного зрізу у дітей 5-6 років моральних ставлень було помітно, що п'яти-шестирічні діти ЕГ були більш зацікавлені до спілкування з експериментатором, проявляли вищу активність у виконанні необхідних завдань, з більшою відповідальністю ставилися щодо висловлювань про моральні чесноти, ставлення до моральної поведінки та цінностей соціуму, добре орієнтувалися у поняттях доброзичливість, щирість, ввічливість, дружба, працьовитість та ін.

Під час спостереження за ігровими діями дітей, які раніше входили до експериментальної групи, помітно було прагнення виконувати поставлені перед ними завдання й надавати допомогу партнерам, а також їх співпереживання з іншими щодо досягнення спільної мети та відповідні прояви радості й гордості за досягнутий результат. Поведінки таких дітей була більш впевненою у всіх експериментальних завданнях. Вони також з легкістю пояснили свій вибір щодо власної моральної вихованості, що здебільшого вказувало на свідомий характер виконання проєктивної методики.

Також у ході спостереження за поведінкою дітей ЕГ було помітно, що значно зменшилася кількість дітей, які слабо орієнтувалися у моральних

категоріях, вирізнялися нерозумінням інструкції до проведення ігрової діяльності, невпевненістю у виявленні власних моральних чеснот у поведінці.

На відміну від них, дошкільники, які раніше входили до контрольної групи відрізнялися меншою ініціативою у виконанні завдань діагностичної процедури. Зокрема часто зверталися до експериментатора з уточнюючим запитаннями, запитували чи правильно вони зробили, нерідко зверталися за допомогою у формулюванні тих чи інших висловлювань. Отже, у візуальному плані помітних зрушень у моральному плані не виявлено.

Подальший крок – це порівняльний аналіз досліджуваного феномену за виявленими на теоретичному та емпіричному рівнях ознаках у компонентах п'яти-шестирічних дітей. З цією метою було розглянуто кількісні показники експериментальної та контрольної груп, що зумовило узагальнення здобутих результатів у мірі сформованості моральних ставлень сукупності досліджуваних. Виявлені відмінності в стислому вигляді внесені у таблицю 3.2.

Таблиця 3.2.

Кількісні показники дітей 5-6 років експериментальної та контрольної груп за мірою сформованості моральних ставлень на констатувальному та контрольному етапах дослідження

Рівень моральних ставлень дітей 5-6 років	Кількісний склад (відсотки)					
	Експериментальна група			Контрольна група		
	Констатувальний етап	Контрольний етап	Динаміка змін	Констатувальний етап	Контрольний етап	Динаміка змін
Високий	17	38	+21	14	18	+4
Середній	38	45	+7	38	42	+4
Низький	45	17	-28	48	40	-8

Подані у таблиці 3.2. дані виявлені відмінності на констатувальному й

контрольному зрізах суттєво відрізняються, адже мають наявні відмінності у представлених показниках. У подальшому їх було проаналізовано, що призвело до наступних узагальнень і висновків:

- п'яти-шестирічні діти ЕГ мають вищі за однолітків КГ показники у мірі сформованості моральних ставлень;
- суттєво зменшилася група п'яти-шестирічних дітей, яким властиві низькі виявлення у поведінці властивостей моральності і відповідних моральних ставлень: з 45% до 17% (позитивна динаміка становить 28%);
- у кількісному значенні збільшився показник старших дошкільників (5-6 років), які входили у число досліджуваних ЕГ, з високим рівнем сформованості моральних ставлень: з 17% до 38%. Як бачимо, позитивна динаміка у цьому випадку становить 21%);
- п'яти-шестирічних дошкільників КГ характеризують показники, значно менші, ніж у ЕГ. Так, кількість досліджених з високим рівнем моральних ставлень збільшилося на 4%. Одночасно зафіксовано у КГ зростання кількості дітей з середнім рівнем розвиненості на 4%. Натомість кількість старших дошкільників з низьким рівнем моральних ставлень знизилася на 8%, що також вказує на позитивну динаміку.
- враховуючи, що у ЕГ позитивна динаміка становить 28%, а у КГ – 8%, фіксуємо значущі зміни у ЕГ, оскільки кількість досліджуваних з недостатньою мірою сформованості становить у своїй сукупності 62% (проти 83% на початку експерименту).
- у групі КГ зміни, які мали місце, не можна розглядати як значущі, оскільки кількість досліджуваних з недостатньою мірою сформованих моральних ставлень 82%, що майже не змінилася поки тривав формувальний етап.

Отже, підкреслимо, що у ході формувального експерименту за рахунок залучення до виховного процесу всіх учасників, дотримання всіх, без винятку, педагогічних умов і дібраних у відповідності з ними практичних методів впливу відмітили оптимальний розвиток у п'яти-шестирічних досліджуваних

моральних ставлень. Це засвідчує також той факт, що контрольний етап педагогічного експерименту показав значущі зрушення не лише у кількісному плані, але і в якісному: зросла кількість п'яти-шестирічних дошкільників з більш усвідомленою моральною поведінкою та більш розвиненими у моральних оцінках існуючим серед людей цінностей.

Одночасно не можемо не вказати, що не змогли у повній мірі ліквідувати всіх досліджуваних з низькою мірою моральної вихованості, недостатньо сформованими моральними ставленнями. На нашу думку це залежить від невеликої за часом тривалості експерименту, а також від низької активності даної категорії дітей 5-6 років.

Також не можемо не сказати про зміни, які властиві вибірці дорослих. Так, було помітно, що вихователі почали більш свідомо орієнтуватися у питаннях морального розвитку дітей 5-6 років, стали більш зацікавленими у поповненні свого досвіду у питаннях моральних ставлень, їх змісту у старших дітей, стали звертатися до нормативні документів, цікавитися досягненнями педагогів у формуванні моральних ставлень оцінок дітей, а також до публікацій у фаховій періодиці з вказаної проблеми. Зовсім іншою стала співпраця з батьками вихованців, що підтверджують і власне батьки.

Одночасно відмітимо, що змінилася налаштованість на співпрацю з даного питання і представників дорослого покоління сімей. Батьки наголосили на тому, що вони стали більше спілкуватися з сином чи донькою питань моральних оцінок, цінностей, етичних ставлень до світу, більше почали читати їм відповідну літературу (переважно казки), а також почали слідкувати за своїми вчинками, оскільки намагаються демонструвати власним суто моральні вчинки.

Таким чином, контрольний етап підтвердив дієвість розробленої програми формування у п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень (позитивна динаміка склала 28%) за рахунок співпраці педагогічних працівників ЗДО з батьками вихованців у цьому контексті та дотримання у взаємодії наступних педагогічних умов: надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль,

моральні цінності й етичну поведінку; стимулювання проявів і вправлення у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору; оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років. Отримані дані дозволяють повною мірою використовувати результати нашого магістерського дослідження, що передбачає врахування названих педагогічних умов.

Висновки до розділу 3

Концептуальними основами формувального етапу слугували положення особистісно орієнтованого, ціннісного, культурологічного, генетичного та діяльнісного підходів, згідно яких виділено й обґрунтовано *педагогічні умови*, які зумовлювали реалізацію програми формування моральних ставлень дітей 5-6 р. У якості *педагогічних умов* розумілося штучно створене мікросередовище задля реалізації освітньої програми чи технології морально-етичного спрямування. До них належали: *надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку; стимулювання проявів і вправлення у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору; оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років.*

Основу програми формування у дітей п'яти-шести років моральних ставлень склали такі методи та форми, які добиралися згідно педагогічних умов: тематичні бесіди про моральні чесноти; читання творів дитячої літератури; перегляд дитячих мультфільмів; узагальнюючі бесіди про цінності життя (актуальні віку), ігрові моральні вправи, ситуації морального вибору; рольові сюжетні ігри; заняття морального спрямування, висловлювання дітей про власні моральні чесноти, а також лекційні заняття та консультації для дорослих, складання пам'яток з формування у дітей 5-6 років моральних ставлень.

Контрольний етап підтвердив дієвість розробленої програми формування у п'яти-шестирічних дітей моральних ставлень (позитивна динаміка склала 28%) за рахунок співпраці педагогічних працівників ЗДО з батьками вихованців у модифікованому освітньому процесі

Отримані результати дозволяють повною мірою використовувати результати нашого магістерського дослідження, що передбачає врахування названих педагогічних умов.

ВИСНОВКИ

Результати вивчення проблеми формування моральних ставлень дітей 5-6 років на теоретичному й емпіричному рівнях надали підстави для формулювання загальних висновків дослідження:

За першим завданням, було проаналізовано стан дослідження питання формування моральних ставлень старших дошкільників у наукових джерелах. Зокрема, було з'ясовано, що проблема моральних ставлень бере свої витoki з філософських і психологічних концепцій і постійно викликає цікавість з боку науковців різних галузей знань. Основу морального ставлення визначає активність особистості, зміст якої полягає у наданні оцінки культурним і духовним цінностям та перевтілення їх на свідомі переконання. Вони відображають особливий вид взаємозв'язку між людьми, певну активність особи під час моральної поведінки, вчинків. Вагомий внесок у розвиток вчення про суть моральних ставлень особистості зробили С. Рубінштейн, Л. Виготський, А. Петровський, В. М'ясищев, Т. Кириленко, Ж. Піаже, Л. Кольберг.

Моральне ставлення – це особистісне утворення, яке вказує на рівень розвитку моральної свідомості, суб'єктність і активність людини і дозволяє їй осягнути сутність взаємозв'язків зі світом, соціум і людьми пережити їх на емоційно-почуттєвої рівні та надати оцінку свого відношення до світу, міжособистісним стосунках, до себе через моральні почуття і висловлювань.

Моральні ставлення виникають на межі шостого-сьомого року життя активно розвиваються у цей відрізок часу. Вони відображають існуючі форми суспільної моралі, цінності, моральні ідеали, уявлення про моральні вчинки і риси моральної особистості. Основа моральних ставлень – свідомість, компонентами якої є знання й уявлення, моральна самооцінка особистості, які стрімко розвиваються та набувають якісно нових форм у старших дошкільників.

За другим завданням, з'ясовано, що моральні ставлення дітей 5-6 років – це сукупність ціннісних орієнтацій, які визначають взаємозв'язки старших дошкільників з навколишнім світом, з однолітками й дорослими, зі своїм внутрішнім світом і є відносно стійкими мотивами поведінки та етичних вчинків у цьому віковому періоді. Основа моральних стосунків і почуттів – гуманістичне ставлення дитини, у якому вона визнає світ, інших людей (дорослих і однолітків) і себе найбільш значущими цінностями, виявляючи до них повагу.

Т. Поніманська називає це явище почуттям людяності й відносить його до найбільш значущих ознак соціальної компетентності, до змісту якого входять доброта, щирість, уважність, чесність, самоповага. Проте зміст моральних ставлень дітей 5-6 років не вичерпується вказаними емоційними переживаннями. Згідно уявлень інших дослідників А. Богуш, Н. Гавриш, О. Низковської, Л. Калуської до нього входять і почуття обов'язку, і самостійності, і гідності, і вимогливості, а також повага до однолітків, любов до праці, шанобливе ставлення до людини трудівника. Всі означені ставлення є для малюка позитивними, проте є й негативні, зокрема егоїзму чи сорому.

З'ясовано, що заклад дошкільної освіти та сім'я є найбільш значущими чинниками розвитку та формування моральних ставлень дітей 5-6 років. Так, сім'я сприяє виникненню основ морального відношення до людських цінностей за рахунок близьких стосунків з рідними, незаперечної довіри, позитивних емоційних вражень, стилю взаємин між дорослими та дітьми, батьківським авторитетом, що підкріплюється батьківською любов'ю.

Натомість заклад дошкільної освіти сприяє становленню міжособистісних стосунків у дитячій спільноті, відкриттю дитячих можливостей, забезпеченні розвитку ділового спілкування. Діти осмислюють матеріально-духовні цінності суспільства, вчать виражати певні ставлення до однолітків, світу людей і самого себе. Ефективність формування моральних ставлень 5-6-річних дітей залежить від тісних взаємозв'язків між середовищами ЗДО і сім'ї, показником якого на думку фахівців, є дитячий побут.

За третім завданням, було досліджено стан сформованості моральних ставлень старших дошкільників в умовах ЗДО і сім'ї. Рівні сформованості моральних ставлень дітей 5-6 років були виділені на основі уточнених критеріїв і створеної комплексної методики дослідження. Зокрема зафіксовано високий рівень у 14% дітей, середній рівень у 38%, низький рівень у 48%. Відмічено, що *діти високого рівня* цінують доброзичливість у стосунках; усвідомлюють риси морально зрілої людини та їх значення; орієнтуються на значущі цінності: працю людину, самоповагу та повагу до інших, доброти; з повагою відносяться до партнерів у спілкуванні та грі; приміряють до себе риси зрілої й вихованої у моральному сенсі особи; хочуть виховати у себе риси, які цінуються людьми (щирість, чесність, самостійність, доброта, працьовитість); намагаються дотримуватися визнаних у мікро-середовищі правил стосунків; орієнтовані на позитивні зразки й еталони поведіння у спільноті; самостійно готові запропонувати допомогу іншим.

Діти середнього рівня знають про доброзичливість у стосунках; усвідомлюють риси морально зрілої людини та їх значення; орієнтуються на значущі цінності: працю людину, самоповагу та повагу до інших, доброти; з повагою відносяться до партнерів у спілкуванні та грі; приміряють до себе риси зрілої й вихованої у моральному сенсі особи; хочуть виховати у себе риси, які цінуються людьми (щирість, чесність, самостійність, доброта, працьовитість), але не знають як цього досягнути; намагаються дотримуватися визнаних у мікро-середовищі правил стосунків; орієнтовані на позитивні зразки й еталони поведіння серед однолітків, близьких, дорослих; інколи готові самостійно запропонувати допомогу; зрідка дорослі надихають до моральних вчинків.

Діти низького рівня знають про доброзичливість у стосунках; усвідомлюють значення рис морально зрілої людини; не завжди орієнтуються у поведінці на працю, доброту, щирість; намагаються з повагою відноситися до партнерів у спілкуванні та грі; неохоче приміряють до себе риси вихованої у моральному сенсі особи; не хочуть і не розуміють навіщо виховати у себе щирість, чесність, самостійність, доброту, працьовитість, не знають як цього

досягти; намагаються дотримуватися визнаних у мікро-середовищі правил стосунків; здебільшого орієнтовані на позитивне поведіння у спільноті однолітків, дорослих; дуже рідко готові самостійно запропонувати допомогу; лише дорослі надихають до моральних вчинків.

За четвертим завданням, обґрунтовано педагогічні умови, перевірено експериментально їх ефективність у освітньому процесі ЗДО та сім'ї.

Під педагогічними умовами ми розуміли штучно створене й насичене моральними категоріями та цінностями освітнє середовище, призначене для цілеспрямованих педагогічних впливів на моральну сферу дошкільників. До них віднесли наступні положення: *надання дітям 5-6-річного віку системних знань про мораль, моральні цінності й етичну поведінку; стимулювання проявів і вправлення у моральній поведінці старших дошкільників, у ситуаціях морального вибору; оптимізація стосунків вихователів і батьків вихованців у контексті визначеного змісту моральних ставлень дітей 5-6 років. Положення особистісно орієнтованого, ціннісного, культурологічного, генетичного та діяльнісного становили методологічне підґрунтя, що дозволяло ефективно оновлювати процесуальне та змістове наповнення процесу формування моральних ставлень старших дошкільників.*

Програма з оптимізації процесу формування в дітей 5-6 років моральних ставлень містила у собі наступні форми й методи: тематичні бесіди про моральні чесноти; читання творів дитячої літератури; перегляд дитячих мультфільмів; узагальнюючі бесіди про цінності життя (актуальні віку дітей), ігрові моральні вправи, ситуації морального вибору; рольові сюжетні ігри; заняття морального спрямування, висловлювання дітей про власні моральні чесноти, а також лекційні заняття та консультації для дорослих, складання пам'яток з формування у дітей 5-6 років моральних ставлень. Змістом програми передбачалося робота зі старшими дошкільниками, вихователями, батьками дітей. Поєднання учасників у освітньому процесі сприяло кращому усвідомленню моральних цінностей та напряду зростання дітей старшого дошкільного віку.

Внаслідок практичної реалізації програми було зафіксовано зростання рівнів сформованості моральних ставлень дітей 5-6 років. У ході формувального експерименту за рахунок залучення до виховного процесу всіх учасників, дотримання всіх, без винятку, педагогічних умов і дібраних у відповідності з ними практичних методів впливу відмічено підвищення рівня у п'яти-шестирічних досліджуваних моральних ставлень.

Контрольний етап педагогічного експерименту показав значущі зрушення не лише у кількісному плані, але і в якісному: зросла кількість п'яти-шестирічних дошкільників з усвідомленою моральною поведінкою та більш розвиненими моральними оцінками існуючих серед людей цінностей.

Внаслідок проведеної роботи педагоги систематизували знання про категорії морально-ціннісного змісту, усвідомили особливості їх формування у старших дошкільників, визначили необхідність використання цінностей світової культури у практиці дошкільної освіти.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у необхідності встановлення взаємозв'язків між моральними ставленнями дітей 5-6 років і їх інтелектуальними можливостями, з метою розвитку гармонійної особистості.

Мети дослідження досягнуто, завдання виконані, роботу над проблемою завершено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т.Г., Єрмоленко А.М., Кисельова О.О., Малахова В.А. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування. К.: Стилос, 1997. 243с.
2. Амонашвили Ш.А. Гуманно-личностный поход к детям. Московский психолого-соц. Ин-т. – М., Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1998. 544 с.
3. Ананьев Б.Г. Избр.психол.труды. В 2-х т. Т.1. М.: Педагогика, 1980. 232с.
4. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. Дошкільне виховання. 2021. (Спецвипуск). 37 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості. У 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. 278 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. К.: Либідь, 2006. 272 с.
7. Бех І.Д. Психологічний супровід особистісно-орієнтованого виховання. *Початкова школа*. 2003. № 3. С.1-6.
8. Бєленька Г. В., Богініч О. Л., Машовець М. А. Здоров'я дитини – від родини. К.: СПД Богданова А. М., 2006. 206 с.
9. Білоусова В.О. Теорія й методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: монографія: ІЗИН, 1997. 192с.
- 10.Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. М.: Международная пед. академия, 1995. 212 с.
- 11.Бондаревская Е. В. Смысл и стратегия личностно-ориентированного воспитания. *Педагогика*. 2001. №2. С. 17-25.
- 12.Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* /За ред. С.Д.Максименка. Т.У. Ч.5. К.: 2003. С.34 – 42.

13. Варій М. Й. Загальна психологія: підр. 3-є вид. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
14. Власова О.І Педагогічна психологія: навч. Посібн. К.: Либідь, 2005. 400с.
15. Воспитателю о работе с семьей: пособие для восп / Под ред. Н. Ф. Виноградовой. М.: Просвещение, 1989. 192 с.
16. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. М. : Смысл ; Эксмо, 2004. 512 с.
17. Гуревич П. Философская антропология Эрика Фромма. *Фромм Э. Бегство от свободы*. М. Прорсес, 1990. С.248-267
18. Демінська Л. О. Аксіологічний підхід у педагогічному процесі. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2010. №4. С. 101-103.
19. Диалоги о воспитании: Кн. Для родителей. / Сост. О. Г. Свердловва. К.: Рад. Шк, 1986. 304 с.
20. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебник. М.: Логос, 2002. 384 с.
21. Зязюн І. А. Освітні парадигми та педагогічні технології у вимірах філософії освіти. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2011. Вип. 1.33. С. 22 – 27.
22. Кириленко Т.С Афективна сфера особистості. Психологія: Підр. 5-е вид./За ред. Ю. Я. Трофімова. К.: Либідь, 2005. С. 337-372.
23. Ковалев С. А. Психология современной семьи: Ки. для учителя. М.: Просвещение, 1988. 208 с.
24. Козлова С. А., Куликова Т. А. Дошкольная педагогика: учешн. пос. 3-е изд. М.: Академие, 2001. 416 с.
25. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч. посіб. К.: Освіта, 1998. 255 с.
26. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.школа, 1989. 194 с.

27. Крейн У. Психология развития человека. 25 главных теорий / Под научн. Ред. А. А. Алексеева. СПб: Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2007. 512 с.
28. Кузьминський А. І. Педагогіка. К.: Знання. 2007. 447 с.
29. Лаврова О. О., Лавров О. С. Виховання моральних почуттів. Діалоги про виховання: Кн. для батьків / Відпов. редактор В. М. Столетов. К.: рад. Шк., 1986. С. 139-146.
30. Лаврова О. О., Лавров О. С. Мікроклімат в сім'ї. Діалоги про виховання: Кн. для батьків / Відпов. редактор В. М. Столетов. К.: Рад. Шк., 1986. с. 135-138
31. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. 2-е изд. М.: Политиздат, 1977. 304 с.
32. Лисенко Н. В. Кирста Н. Р. Педагогіка українського дошкільця: У 3. х ч. 42: Навч. пос. К.: Слово, 2010. 360 с.
33. Лохвицька А. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку «Скарбниця моралі». Тернопіль: Мандрівець, 2014. 128 с.
34. Люблинская А. А. Детская психология: учебн. пос. М.: Педагогика, 1971. 415 с.
35. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности. М.: Московск. Психолого-соц. Инст. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. 640 с.
36. Мясищев В. Н. Психология отношений / Под ред. А. А. Бодалева. Москва-Воронеж, 1998. 368 с.
37. Немов Р. С. Психология: уч. пос. М.: Просвещение, 1990. 301 с.
38. Нравственно-эстетическое воспитание в детском саду / под. ред. Н. А. Ветлугиной. М.: Просвещение, 1989. 79 с.
39. Общая психология Под Ред. А. В. Петровського 3 еизд М: Просвищение, 1986. 464 с
40. Осадько О. Дошкільне дитинство: проблеми соціалізації та збереження психічного здоров'я. основи практичної психології: Підр. 3-тє вид. К. : Либідь, 2006. С. 408-415.

41. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Вид. 6-те, стереотип. К.: Либідь, 2006. 632 с.
42. Основы дошкольной педагогики / Под ред. А. В. Запорожца. Т. А. Марковой. М.: Просвещение, 1980. 272с.
43. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія. К.: Академвидав, 2008. 432 с.
44. Педагогіка: Навчальний посібник. Харків, ТОВ «Одісей», 2003. 352 с.
45. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка, К.: Педагогічна думка, 2001. 514с
46. Петровский В.А. Личность как субъект активности. Психология личности. Т.2. Хрестоматия. Самара, 1999. С. 467-488.
47. Пісоцька Л. М., Пісоцький О. П. Лекції з педагогіки дошкільної. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 209 с.
48. Пісоцька Л. М., Пісоцький О. П. Лекції зі вступу до спеціальності. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 88 с.
49. Пісоцька Л. М., Пісоцький О. П. Освітнє середовище закладу дошкільної освіти: навч. пос. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 114 с.
50. Платонов. К. К. Структура и развитие личности / Отв. Ред. А. Д. Глоточкин. – М.: «Наука», 1986. – 251 с.
51. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посіб. К.: «Академвидав», 2004. 456 с.
52. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: Підр. 2-е вид. К.: Академ видав, 2013. 464 с.
53. Поніманська Т., Козлюк О., Марчук Г. Виховання людяності: Методичн. посібн. К.: Міленіум, 2008. 138с.
54. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» / О. Низковська, О. Білан, Л. Возна, О. Максименко та ін. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 264 с.
55. Психологический словарь / Подбщ. Ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд. М.: Политиздат, 1990. 494 с.

56. Психологічна енциклопедія / Упор. О. М. Степанов. К.: «Академвидав», 2006. 424 с.
57. Роменець В. А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: навч. посіб. К.: Вища шк., 1995. 614с.
58. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Наука, 1976. 416 с.
59. Савчин М. В. Вікова психологія: Навч. пос. К.: Академвидав, 2005. 360 с.
60. Стельмах Н. Іванова Т. Особливості морального виховання особистості дошкільника. *Наукові записки МНУ ім. В. Сухомлинського*. С. 259-271.
61. Сухомлинський В. О. Про деякі питання морального виховання. Вибрані твори в 5-ти т. Т. 4. К., 1977. 638с.
62. Терещенко О.П. Виховання у старших дошкільників доброзичливих взаємин. Теоретично-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді 3б наук. Пр. В.16. К.1. с.322-328
63. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. К.: Марич, 2005. 232с.
64. Ушинский .К.Д. Педагогическисочинения: В 6 т. /Ред. М.И.Кондаков. М.: Педагогика, 1988. – 1990.
65. Федорович А. Виховання моральних почуттів як основа морального розвитку дітей дошкільного віку. *Дошкільне виховання*. 2011. №3. С17-21
66. Філософський словник За ред. В.І Шинкарука. 2-е вид К. : УРЕ, 1958. 800с
67. Штихалюк О.П. Формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі школи та сім'ї: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 19.00.07. НПУ ім. М. Драгоманова, Луганськ, 2001. 19 с.
68. Эльконин Д. Б. Избранные психологическиетруды. М.: Педагогика, 1989. 560 с.
69. Эмоциональноерозвитиедошкольника: пособие / Под. ред. А.Д. Кошелевой. М.: Просвещение, 1985. 176 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА

«Виховання моральних ставлень старших дошкільників у ЗДО»

№	Зміст запитання	Варіанти відповідей
1	Поясніть суть понять «моральність», «моральна вихованість», «моральні ставлення»?	а) Моральність – це б) Моральна вихованість – в) Моральні ставлення –
2	Чи впроваджуєте моральне виховання в педагогічну діяльність?	а) Так, бо переконана в його ефективності б) Так, бо мене виховували мої батьки в) Ні, бо вважаю його архаїзмом г) Ні, мені бракує відповідних знань д) Важко відповісти
3	Чому ви надаєте перевагу при плануванні тематичних бесід і заходів, морального змісту?	а) Методична література б) Педагогічна періодична преса в) Курси підвищення кваліфікації г) Картотека передового педагогічного досвіду д) Телепередачі е) Ресурси Інтернет ж) Методоб'єднання
4	Чи використовуєте у педагогічній практиці поради, зауваження й пропозиції батьків?	а) Так, дуже часто б) Так, якщо поради є слушними в) Ні, бо батьки не є компетентними у педагогічній царині г) Ні, бо не отримую від батьків ніяких порад і пропозицій
5	Чи Ви спілкуєтесь з іншими членами родини вихованця (окрім батьків)?	а) Регулярно з дідусями й бабусями кожного з дітей б) Регулярно з дідусями й бабусями окремих дітей в) Час від часу з дідусями й бабусями кожного з вихованців г) Час від часу з дідусями й бабусями окремих вихованців

		<p>д) Регулярно з іншими членами родини вихованців</p> <p>е) Час від часу з іншими членами родини вихованців</p> <p>ж) Ніколи</p>
6	<p>Чи залучаєте батьків та інших членів родин вихованців до підготовки та проведення виховних заходів морального спрямування? Якщо так, то в який спосіб? (можна відзначити декілька пунктів)</p>	<p>а) Уважно вивчаю пропозиції щодо організації святкового заходу</p> <p>б) Заохочую до посильної допомоги у підготовці подарунків, фото і відеозйомці</p> <p>в) Доручаю вивчати з дитиною вірші, пісні, танці, що їх виконуватимуть на святі</p> <p>г) Під час заходу залучаю дорослих до спільних ігор, вікторин, конкурсів</p> <p>д) Запрошую батьків та інших членів родини в якості глядачів</p> <p>е) Внаслідок об'єктивних обставин батьки та рідні не часто відвідують виховні заходи</p>
7	<p>Чи використовуєте Ви елементи української матеріальної і духовної культури в роботі з дошкільниками?</p>	<p>а) Так, дуже часто</p> <p>б) Час від часу</p> <p>в) Зрідка</p> <p>г) Ніколи</p>
8	<p>Якщо Ви використовуєте елементи української матеріальної та духовної культури, то найбільш активно:</p>	<p>а) На музичних заняттях</p> <p>б) На заняттях з образотворчого мистецтва</p> <p>в) При підготовці й проведенні заходів з нагоди народних свят</p> <p>г) Зовсім не використовую.</p>
9	<p>Які художні твори з яскраво вираженими моральними цінностями, категоріями зрозумілими для дошкільників можете назвати, чи можете пригадати авторів?</p>	<p>а) Назва твору _____</p> <p>б) Назва творів _____</p> <p>в) Назва творів _____</p>
10	<p>Ваші пропозиції щодо активізації цінностей української культури освітньому процесі ЗДО?</p>	<p>а) Пропозиція перша _____</p> <p>б) Пропозиції _____</p>

		в) Не можу запропонувати жодної пропозиції
--	--	--

АНКЕТА
«Виховання моральних ставлень старших дошкільників у сім'ях»

	Зміст запитання	Варіанти відповідей
1.	Розкрийте запропоновані поняття	<p>г) Моральність – це</p> <p>д) Моральна вихованість –</p> <p>е) Моральні ставлення –</p>
2.	Чи знайомлять Вас з моральними категоріями, чи то цінностями морального виховання у дитячому садочку, який відвідує ваша дитина?	<p>а) Докладно</p> <p>б) Фрагментарно</p> <p>в) Зрідка</p> <p>г) Не пригадую</p>
3	На які саме моральні якості вас орієнтують вихователі ЗДО (перелічіть від найбільш важливого до найменш)	
3.	Яку участь Ви берете при підготовці й проведенні виховних заходів морального плану? (Кілька варіантів, г – впишіть)	<p>а)Допомагаю порадами та пропозиціями</p> <p>б) Разом з дитиною вивчаємо вірші, пісні тощо</p> <p>в)До свят долучаюсь в якості глядача.</p> <p>г)Під час свята спільно з іншими батьками долучаємось до</p> <hr/> <p>д) В силу об'єктивних обставин не маю змоги відвідувати виховні заходи</p>
4.	Чи знайомите сина чи доньку з моральними цінностями ?	<p>а)Так (з якими саме? Вкажіть)</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <hr/> <p>б) Ні</p>
5.	Чи читаєте дітям літературу морального змісту	<p>а) Так (яку саме ?Вкажіть)</p> <p>_____</p>

		б) Ні
6.	Чи демонструєте дітям власне ставлення до цінностей людства, країни, рідного міста, краю?	<ul style="list-style-type: none"> а) Так б) Намагаюсь, але дитині це нецікаво в) Вважаю, що ще не прийшов час г) Ваш варіант відповіді
7.	Чи намагаєтесь пояснити дітям важливість виховання у себе моральних ставлень до цінностей?	<ul style="list-style-type: none"> а) Під час бесіди з дитиною б) Власним прикладом в) Про це з дитиною розмовляють інші родичі г) Цьому її навчають у садочку
8.	Чи цікавитеся ви особливостями української культури регіону?	<ul style="list-style-type: none"> а) Так, мені це дуже цікаво б) Так, але я відчуваю брак належних знань в) Ні, бо в культурному аспекті регіони України мають спільні риси г) Ні, мені це зовсім нецікаво
9.	З яких джерел Ви отримуєте інформацію про матеріальні й духовні цінності, особливості культури рідного народу? (Не більше двох)	<ul style="list-style-type: none"> а) З етнографічної літератури б) Зі спогадів видатних особистостей в) З тематичних телепередач г) З розповідей моїх батьків д) Під час культурно-просвітницьких заходів е) Під час спілкування з вихователями ЗДО, який відвідує син чи донька. ж) Ваш варіант

Інтерв'ю з батьками

1. Назвіть найбільш важливі цінності для дітей дошкільного віку
2. Чи достатньо ви на них звертаєте увагу під час виховання сина чи доньки?
3. Чи достатньо допомоги отримуєте з боку вихователя у вихованні моральних ставлень сина чи доньки?
4. Які найбільш доцільні методи, з вашого погляду, назвете?
5. Чи можете назвати себе моральним зразком для сина чи доньки?
Поясніть

Бесіда з дітьми №1

1. Поясни, як ти розумієш, що таке добро, доброта?
2. Чи прагнеш ти робити друзям, дорослим добро? Чому, розкажи.
3. Як саме ти поводиш себе з товаришами чи дорослими? Розкажи: а) допомагаю; співчуваю; готую і дарую подарунки; товаришуємо (разом граємося, спілкуємося)
4. Розкажи, яку людину можна назвати вихованою?
5. Назви, які їй притаманні риси.

Записати у тій послідовності як називає дитина! (Послідовність буде різною у дітей)

6. Що для людини є найбільш важливим у житті? Чому, поясни?
7. Поділися, які вчинки ти вважаєш моральними, найбільш важливими, а які – негідними для вихованої людини?

Бесіда з дітьми №2

1. Чи є серед твоїх знайомих такі, яких можна назвати дуже вихованими?
Так, ні.
2. Що саме вказує на їх вихованість? Розкажи.
3. Що говорять тобі батьки, друзі про твою вихованість? Розкажи
4. Як ти гадаєш, чи потрібно тобі намагатися стати більш вихованим?
Чому
5. Кого ти попросиш допомогти тобі у цьому? Розкажи

6. Чи намагаєшся ти наслідувати вчинки вихованої людини? Чому.

Додаток Е

Експериментальне завдання для дітей №3

1. (Заздалегідь, потрібно намалювати чотири кола на звичайному аркуші паперу)
2. Показуючи дитині розповідати, що у крайньому лівому колі знаходяться діти з її групи, що охарактеризували себе як невиховані, у наступному – діти, що вважають себе більше невихованими, ніж вихованими, у третьому – діти, що вважають себе більше вихованими, ніж невихованими; у четвертому знаходяться діти, які вважають себе вихованими.
3. *Запропонувати дитині віднести себе до певного кола!*
4. *Зафіксувати, до якого кола дитина себе віднесла*
5. **Попросити дитину пояснити: чому було нею зроблено такий вибір!**